

ISSN 1643 7446

pracy

**UKRAINE AFTER
THE REVOLUTION OF DIGNITY:
WORK IN PROGRESS**

**Edited by
Łukasz Kutyło,
Maria Tyshchenko**

1 (287) 2017 (XLX)

Humanizacja

humanizacja pracy 1 (287) 2017 (XLX)

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Danuta Walczak-Duraj (redaktor naczelna), *Grzegorz Matuszak* (redaktor językowy), *Wacława Starzyńska* (redaktor statystyczny), *Wiesław Koński* (sekretarz redakcji), *Tadeusz Milke* (redaktor techniczny), *Anna Schulz* (członek), *Jacek Kubacki* (skład komputerowy)

RADA PROGRAMOWA

Waldemar Bańka (przewodniczący), *Julian Bugiel*, *Werner Fricke*, *Lesław Haber*, *Tomáš Jablonský*, *Walerij Nowikow*, *Yaroslav Pasko*, *Arkadiusz Potocki*, *Zdzisław Sirojć*, *Helena Strzemińska*, *Janusz Sztumski*, *Jan Wojtyła*, *Lidia Zbiegień-Maciąg*

RADA RECENZENTÓW

Adam Bartoszek, *Felicjan Byłok*, *Zdzisława Janowska*, *Jolanta Kopka*, *Jan Maciejewski*, *Janusz Mariański*, *Józef Penc*, *Jan Sikora*, *Urszula Swadźba*, *Anna Zilova*

ADRES REDAKCJI

Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku
„Humanizacja Pracy”
al. Kilińskiego 12
09-402 Płock
Dyżur w Redakcji
poniedziałki i środy w godz. 10.15-12.00
fax. 024/366 41 64
kom. 604 39 60 41
lub 601 28 72 44
e - mail: humanizacja@wlodkowic.pl
www.humanizacja-pracy.pl

ISSN 1643 – 7446

**SZKOŁA WYŻSZA IM. PAWŁA WŁODKOWICA
W PŁOCKU**

HUMANIZACJA PRACY

**Redakcja naukowa
Łukasz Kutyło, Maria Tyshchenko**

Kwartalnik

1 (287)

Płock 2017 (XLX)

REDAKTOR NAUKOWY TOMU: Łukasz Kutyło, Maria Tyshchenko

SEKRETARZ: Wiesław Koński

SKŁAD KOMPUTEROWY: Jacek Kubacki

REDAKTOR TECHNICZNY: Tadeusz Milke

**Czasopismo recenzowane, lista recenzentów za 2017 rok podana zostanie
w ostatnim numerze; będzie również dostępna na stronie internetowej
Humanizacji Pracy**

© Copyright by Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku

PŁOCK 2017

PL ISSN 1643 – 7446

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY:

Mihail Mihailiuk Innowacyjny rodzaj reprodukcji w ukraińskiej kulturze przedsiębiorczości	9
Nina Chala, Oksana Poplavskaya Partnerstwo publiczno-prywatne w zwalczaniu ubóstwa na Ukrainie	25
Vladyslava Zavgorodnia, Anna Slavko Prawo, praktyka administracyjna i kultura ukraińskiej przedsiębiorczości.....	39
Eugeniusz Smyrnów, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyló Normatywna organizacja zachowań społecznych w ramach ukraińskiego modelu gospodarczego. Analiza sytuacji obecnej i historycznych uwarunkowań.....	55
Dmytro Myronovych Religia a etyka pracy na Ukrainie i w Polsce. Specyfika społeczeństw postkomunistycznych.....	75
Olga Dudar, Olga Grinova „Duch kapitalizmu” a rozwój współczesnego społeczeństwa ukraińskiego	91
Olena Mramornova, Olena Kharchenko Problemy z reintegracją zawodową weteranów operacji antyterrorystycznej na wschodzie Ukrainy.....	107
RECENZJA:	
Katarzyna Wojnar, <i>Polska klasa kreatywna</i> , Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2016, ss. 371 – recenzent: Karolina Messyasz	125
BIBLIOGRAFIA:	
Społeczno-ekonomiczne problemy Ukrainy – opracowała Ewa Wyglądała	131

CONTENTS

ARTICLES

Mihail Mihailiuk An innovative type of reproduction in the Ukrainian entrepreneurial culture	9
Nina Chala, Oksana Poplavskaya The Interrelation Between Government and Business in Fighting Poverty in Ukraine	25
Vladyslava Zavgorodnia, Anna Slavko Law, Administrative Practice, and Culture of Ukrainian Entrepreneurship	39
Eugeniusz Smyrnow, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyló A Normative Organization of Social Behaviors in Ukrainian Model of Economic Development. Analysis of Current Situation and its Historical Conditions	55
Dmytro Myronovych Religion and ethics of work in Ukraine and Poland. Specificity of post-communist societies	75
Olga Dudar, Olga Grinova The Impact of the “Spirit of Capitalism” Phenomenon on the Development of Contemporary Ukrainian Society	91
Olena Mramornova, Olena Kharchenko Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation (ATO) in Eastern Ukraine	107
REVIEWS	
Katarzyna Wojnar, <i>Polish creative class</i> , National Cultural Center, Warszawa 2016, ss. 371 – reviewer by: Karolina Messyasz	125
BIBLIOGRAPHY:	
Socio-economic problems of Ukraine – by Ewa Wyglądała	131

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY:

Mihail Mihailiuk Инновационный тип воспроизводства в культуре предпринимательства Украины	9
Nina Chala, Oksana Poplavskaya The Interrelation Between Government and Business in Fighting Poverty in Ukraine	25
Vladyslava Zavgorodnia, Anna Slavko Law, Administrative Practice, and Culture of Ukrainian Entrepreneurship	39
Eugeniusz Smyrnow, Olga Smyrnova, Łukasz Kutyló Normatywna organizacja zachowań społecznych w ramach ukraińskiego modelu gospodarczego. Analiza sytuacji obecnej i historycznych uwarunkowań	55
Dmytro Myronovych Религия и трудовая этика в Украине и в Польше: особенности посткоммунистических обществ	75
Olga Dudar, Olga Grinova The Impact of the “Spirit of Capitalism” Phenomenon on the Development of Contemporary Ukrainian Society	91
Olena Mramornova, Olena Kharchenko Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation (ATO) in Eastern Ukraine	107
RECENZJA:	
Katarzyna Wojnar, <i>Polska klasa kreatywna</i> , Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2016, ss. 371 – recenzent: Karolina Messyasz	125
BIBLIOGRAFIA:	
Spółeczno-ekonomiczne problemy Ukrainy – opracowała Ewa Wyglądała	131

Mihailyuk Mihail

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman

Department of Political Economy

E-mail: mihailyuk@i.ua

Инновационный тип воспроизводства в культуре предпринимательства Украины

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы влияния инновационного типа воспроизводства в экономике Украины, развитие культуры национального предпринимательства в процессе трансформации Украины к постиндустриальному обществу. Автор определяет составляющие этого процесса, принимая во внимание потенциал национальной экономики, экзогенные и эндогенные факторы взаимозависимости процессов воспроизводства и предпринимательской культуры. В статье подчеркивается важность инновационного типа воспроизводства в процессе качественных изменений как в предпринимательской культуры, так и приоритетных отраслей экономики знаний, где культура предпринимательства приобретает новое содержание и значительно влияет на принципы перспектив научно-технического развития. В статье отмечается, что инновационный тип воспроизводства, в отличие от экономического роста или развития, может более полно, системно и гармонично развивать культуру предпринимательства и способствовать ускорению тем самым экономической трансформации Украины к постиндустриальному обществу, которое решает проблему выравнивания сфер и отраслей народного хозяйства. Автор исследует требования общих международных стандартов цивилизационного развития, которые стоят на повестке дня глобальной экономической интеграции Украины и ее экономических отношений.

Ключевые слова: инновационный тип воспроизводства экономики, инновационный процесс, культура предпринимательства, научно-техническое развитие, инновационная инфраструктура.

Введение

Инновационный прогресс экономического развития может быть успешным в условиях эффективной и системной активизации инновационных процессов, широкомасштабного привлечения интеллектуального капитала

и нового качества человеческих ресурсов, сформированных под влиянием предпринимательской культуры. Процессы инновационного воспроизводства и культурного развития экономических процессов методологически неразрывны и даже родственные через крайне важные, общие параметры, возникающие как на стадии зарождения этих явлений, их развития так и на итоговой стадии системного воздействия на окружающую среду, что обобщает их действие. Поэтому, говоря об инновационном воспроизводстве как актуальном явлении становления современных экономических процессов, стоит обратить внимание на уровень культуры предпринимательства, который прямо и косвенно связан и с темпами воспроизводства, и наполняет качественные и количественные параметры инновационного процесса новым содержанием. Акцентирование внимания на культуре предпринимательства в процессе инновационного воспроизводства имеет целью выяснить также структурные и инфраструктурные элементы этого явления, непосредственно связанные с темпами наращивания, объемом достижений предпринимательской культуры, динамикой сдвигов в приобретении признаков устойчивого восприятия уровней культуры предпринимательства, гармонизированной с международными экономическими процессами.

Среди многих публикаций относительно принципов, моделей, этапов и состояний инновационного развития в Украине ограничено встречаются фундаментальные труды, посвященные проблемам культуры предприятий в процессе воспроизводства, хотя другие виды культуры предприятий: организационная, корпоративная, финансовая, представленные более широким диапазоном научных исследований.

Несмотря на весомые теоретические достижения по проблематике экономической культуры, вопросы культуры предприятий исследуются все же достаточно поверхностно и не дают целостного представления о роли и значении современных принципов культурных параметров становления предприятий при развитии производственных процессов.

Цель статьи заключается в попытке отразить системную взаимосвязь культуры предприятий и значимости инновационного типа воспроизводства как нового качества развития отечественной экономической системы, к которому она стремится и без которого в принципе невозможны современные перманентные трансформации, которые являются неотложными на повестке дня национальной экономической политики развития предприятий.

1. Сущность и проявление культуры предпринимательства

Под культурой предприятий понимают исторически стойкую, приспособленную в конкретной предпринимательской среде структуру

моделей и алгоритмов действий, систему норм, правил и способов осуществления нововведений, характерных для данной экономической системы, которая впитала в себя лучшие традиции теоретических научных достижений и практики открытой интеграционной экономики. Она играет роль социокультурного механизма регуляции инновационного поведения предпринимательских структур с присущими ему функциями:

- корреспондентной или трансляционной - передача устоявшихся типов инновационного поведения предпринимательских субъектов из прошлого в настоящее время, и из настоящего в будущее, которые прошли длительную апробацию и получили определенную ценностную окраску, признание в рамках данной экономической системы;
- селекционной - отбор созданных принципиально новых или заимствованных моделей инновационного поведения, которые отвечают потребностям современного этапа развития НТП в определенном сегменте экономики;
- интеграционной - объединение через систему спроса и предложения культурных преимуществ, стилей и механизмов в единое целое взаимодействие производства и потребления, формируя соответствующие институты предпринимательской среды;
- креативной - раскрытие новых возможностей потенциального инновационно-культурного механизма, выработки новых типов поведения на основе опыта инновационной деятельности, которые имеют экзогенный или эндогенный характер проявления.

В современных условиях острой конкурентной борьбы инновационного характера возникает необходимость выделения предпринимательской культуры как отдельной категории и ее рассмотрения в системе воспроизводства экономики для формирования условий дальнейшего ее инновационного развития. Проблема заключается в необходимости включения элементов инновационного развития в единую активно и целенаправленно функционирующую систему, что возможно при условии действия мощных системообразующих факторов, среди которых выделяют, прежде всего, предпринимательскую культуру. Практика становления мировой предпринимательской культуры свидетельствует о том, что не существует единого для всех типов предприятий сценария развития культуры. Ее развитие - это циклическая смена различных фаз и периодов в работе инновационно-культурного механизма в направлении запланированной или прогнозируемой реализации той или иной функции или этапа его становления. Диффузия и влияние культуры предприятий на общее предпринимательскую среду

зависит от многих факторов, среди которых следует выделить степень или удельный вес предпринимательских реформ в общей экономической политике государства по содействию развития предпринимательства в стране, адекватность тактических и стратегических программ развития предприятий общемировым тенденциям развития предпринимательства, перспективам интеграционных возможностей воспроизводства предпринимательских структур с учетом потенциал развития предприятий в пределах экономических систем или объединений (Бошота 2013:92).

Й. Шумпетер в разработке теории предпринимательства, выяснении специфики социально-экономических параметров этого феномена, пришел к выводу, что настоящее предпринимательство - это особый дух и особый стиль жизни, который требует от предпринимателя принципиально нового качества. По выражению Й. Шумпетера, предприниматель - это создатель собственного счастья, который выполняет функцию экономического лидерства и новаторства. Удовольствие и радость, которые человек получает от самого процесса и результатов своего труда, является главным фактором в осуществлении предпринимательской деятельности, а прибыль - это показатель успешной организационно-новаторской деятельности предпринимателя, это показатель деловых качеств и престижа в обществе. Чем больше общество является цивилизованным, чем выше развита его культура, тем больше предприниматель разборчив в средствах достижения цели (Шумпетер 1982:57-58).

И.Л. Петрова, исследуя экономическую жизнь в контексте производственных процессов, большое внимание уделяла проблеме повышения культуры и рассматривала это как экономическую цель предпринимательской деятельности. *Повышение культуры - действительно эпохальная задача, она составляет определенную экономическую цель и относится ко всему общественному производству. Только развитие позволяет повышать культуру, а в широком смысле повышения культуры связано с производством, и решение этой задачи является непрерывным* (Петрова, Шпильова, Сисолина 2010:195).

Культура предприятий представляет собой систему знаний, ценностей, символов и традиций, обеспечивающих мотивацию и регуляцию предпринимательской деятельности, определяющих форму ее осуществления, а также восприятия обществом воспроизводственных экономических процессов на должном уровне. Культура предприятия включает: культуру технологии производства, культуру управления и организации, культуру условий труда, культуру обмена и распределения, культуру проведения переговоров и др. Предпринимательская

деятельность несет на себе влияние экономической культуры на всех этапах своего существования и воспроизводственного развития.

На процесс формирования культуры предприятий при воспроизводстве инновационного типа влияет много факторов: религиозный и национальный аспекты, социально-экономические и политические процессы и т.д. Под влиянием этих факторов сложилось несколько видов культуры предпринимательской деятельности, которые в 60-80-х годах XX столетия исследовал и систематизировал голландский ученый-социолог Г. Хофстед (Hofstede 2010:157). Им была построена четырехкомпонентная модель ценностей, которая позволила описать типы культур предпринимательства. Согласно этой модели культура предпринимательства может быть охарактеризована следующими компонентами: дистанция власти (*Power Distance*, PDI), показатель избежания неопределенностей (*Uncertainty Avoidance*, VAI), индивидуализм-коллективизм (*Individualism*, DVI), мужество-женственность (*Masculinity*, MAS).

Указанные типы культур предпринимательства можно наблюдать в различных странах, где они проявляются с большей или меньшей интенсивностью. Поэтому, современному предпринимателю важно изучить особенности культуры предпринимательства, деловой этики, специфические черты поведения партнеров как носителей деловой культуры, также необходимо учитывать традиции, обычаи каждой страны, личностные особенности и привычки.

Культура предпринимательской деятельности является важным фактором, влияющим на успех расширенного типа воспроизводства экономики. Это влияние обусловлено сложностью вызовов глобализирующегося мирового хозяйства, на которые стоит иметь адекватную реакцию на каждой из стадий расширенного воспроизводства экономических процессов: производства, распределения, обмена и потребления. Отсюда возникает необходимость формирования нового класса предпринимателей инноваторов, состоящий из ответственных профессионалов, формирующих имидж культурного и надежного партнера по бизнесу на внутреннем и международном рынках.

Важная роль в формировании культуры в предпринимательской среде отводится политике отношений с развитыми инновационными предприятиями, формированию благоприятного инновационно-предпринимательского имиджа, внедрению системы мотивации инноваторов, находящейся в плоскости менеджмента, маркетинга инновационных предприятий и структур управления ими.

В балансе с государственной политикой экономического развития, которая поддерживает креативную самореализацию личности

и производительное творчество предпринимательской структуры миссия предпринимательской культуры в последнее время существенно усиливается из-за ее постоянного воздействие на воспроизводственные стандарты продукта труда и уровень самоорганизации экономических субъектов. Такая стандартизация и самоорганизация будет формировать Украину как успешного субъекта в глобализованном мире четвертой индустриальной революции. Поэтому формирование основ предпринимательской культуры отечественных предприятий является необходимым и безальтернативным направлением становления научно-технологического и инновационного развития отечественной экономики как ближайшей перспективы, так и более отдаленных долгосрочных периодов расширенного воспроизводства экономики (Лобко 2010:197).

2. Факторы формирования предпринимательской культуры в процессе воспроизводства

Общей характеристикой культуры предприятий является система влияний, которые вызывают соответствующие эффекты распространения в пределах инновационного типа воспроизводства. К ним можно отнести координационный, ограничительный, распределительный, информационный, стимулирующий. Так, координационный эффект реализуется через снижение уровня неопределенности среды инновационных изменений. Данный эффект связан со снижением воспроизводственных затрат, согласованию действий инновационных предприятий при поддержке ими основ культуры предпринимательской деятельности, оптимизирует расходы в инновационной сфере, максимизирует взаимную выгоду и ускоряет процесс обмена информацией. Координационный эффект выступает одним из действенных механизмов влияния на эффективность функционирования инновационного типа воспроизводства экономики в целом. Ограничительный эффект вызывает нерациональность расходов тех предприятий инновационного процесса, которые прибегают к практике нарушения культуры предприятий, связывая такие действия с санкциями или потерей предпринимательской репутации в регламентированный образ. Ограничительный эффект влияет на доступ к ресурсам, ограничения в принятии рациональных экономических решений, что может привести в итоге к фатальным последствиям. Распределительный эффект обуславливается изменением соотношения затрат и выгод предприятий в отличие от условий несоблюдения ими параметров культурного поведения или этики предпринимательской деятельности, что существенно увеличило бы транзакционные издержки и расходы координации действий. Распределительный эффект, ограничивая

игнорирование культурными принципами предпринимательской деятельности и влияя на распределение ресурсов между инновационными предприятиями в определенной степени насаждает безальтернативность доминирование инновационного модуса предпринимательской деятельности как обязательного элемента культуры предприятий. Информационный эффект сводится к формированию информационных источников доступа относительно преимуществ и недостатков потенциальных знаний об интеллектуальных, экономических, нормативно-правовых и других ресурсах, которые влияют на устойчивость, достоверность, транспарентность параметров культуры предприятий. Информационный эффект является мерилем полезности и новизны заинтересованных предприятий по овладению уровнями культуры предприятий, которая доступна в текущем или перспективном научно-технологическом арсенале развития воспроизводственных процессов. Стимулирующий эффект заключается в побуждении инновационных предприятий в реализации их предпринимательской миссии по выпуску качественной инновационной продукции, соблюдая при этом принципы бережливости эколого-экономических параметров, надлежащего уровня конкурентоспособности, стимулировании венчурных инвестиций и привлечении иностранного капитала. Стимулирующий эффект создает мотив содержания устойчивых позиций конкурентных преимуществ на разных стадиях расширенного воспроизводства экономики.

Мультикультурность предпринимательской деятельности имеет свои преимущества и недостатки, однако глобализованность научно-технологического прогресса заставляет адаптироваться к ней, стремясь сохранить высокий уровень конкурентоспособности и интегрированности, соединяясь с другими параметрами экономического воспроизводства. Изменения в культуре предпринимательства проходят в соответствии с новыми представлениями о трансформации ценностей. Проведенные исследования ученых, занимающихся проблемами динамики воспроизводственных процессов показывают, что значение таких ценностей в культурной среде предпринимательской деятельности, как самоопределение, ориентация на потребности, творчество, раскрытие личности, способность к компромиссу, предсказуемость поведения, надежность, стабильность, профессиональные способности, доверие растет во все большей степени. Обязательными элементами предпринимательской культуры в условиях расширенного воспроизводства экономики все больше становятся:

- законность, соблюдение действующих правовых актов, стандартов, правил, норм без которых невозможно представить даже стартовые условия этики современного предпринимательства;

- выполнение обязательств и обязанностей, исходящих из договорных отношений, из традиций делового общения, вытекающих из правовых актов, договорных отношений и совершаемых законных сделок, из обычаев делового оборота, оказываются в нанесении как имущественного, так и морального вреда партнерам, конкурентам, потребителям, наемным работникам;
- транспарентность в отношении субъектов своего бизнеса, потребителей, партнеров, государства. Честное отношение и доверие к потребителям, партнерам, государства является ведущим признаком культуры предпринимательства.

Преуспевающие фирмы современного экономического мира имеют высокую культуру и особый стиль поведения. Известно, что очень часто крупные сделки осуществляются в онлайн режиме по телефону, или в личном общении, повышая фактор института доверия (Гречаник 2007:147). В то же время, известно также, что инвестиции в инновационное развитие в Украине предоставляются иностранными инвесторами не очень охотно, поскольку предприниматели не всегда придерживаются не только слова, но и подписанных контрактов, нарушают этические принципы ведения бизнеса, деловой этики, игнорируя предпринимательскую репутацию и культуру отношений. Поэтому проблема предпринимательской культуры становится все более актуальной, учитывая перспективу расширения интеграционных связей отечественных предприятий с международным бизнесом, преодоление конкурентных препятствий на пути становления вертикальных и горизонтальных предпринимательских отношений, а это, в свою очередь, обуславливает и расширенное воспроизводство экономических отношений в целом.

Реагируя на изменения современной экономической конъюнктуры, предпринимательские структуры Украины настойчиво продвигаются к новым условиям хозяйствования, приобретают способность оперативно перестраивать производственный процесс, налаживать производство новой продукции, заполняя существующие пробелы на рынке, как этого требуют условия конкурентных отношений, формировать основы расширенного воспроизводства, открывают новые горизонты становления экономики постиндустриального содержания. Указанные усилия предпринимательских структур в овладении культурных уровней совершенства воспроизводственных процессов, способствуют решению не только социально-экономических проблем (расширяют возможности трудоустройства населения, его занятость в общественном производстве и лучшего удовлетворения потребностей потребителей), но и являются

эффективным способом разработки и внедрения инноваций в процессе наращивания темпов расширенного воспроизводства экономики, что приводит к улучшению экономической ситуации в стране и обеспечивает постепенный переход ее к устойчивому развитию. Такое динамичное и сложное явление, как предпринимательская деятельность, в целом, требует новых подходов и требований ко всем субъектам хозяйствования и восприятия культуры предпринимательства, стремление не только ее соблюдать, но и формировать инновационные подходы ее распространения и доминирования, служат важным стимулом ускоренного прогрессивного становления отечественных предприятий в условиях быстрых изменений глобализованных экономических отношений и придают воспроизводственному процессу новый импульс развития.

Инновационный тип воспроизводства отечественной экономики возможен при условии поддержки инновационных процессов и активизации инновационного характера предпринимательской деятельности на основе фактора предпринимательской культуры, которая объединяет в одной цепочке интеллектуальный капитал, высокую ответственность и общечеловеческие ценности, наполняют их идеологическим содержанием реформ. Однако на пути инновационного воспроизводства экономики Украины есть существенные преграды, которые имеют объективный и субъективный характер и значительно тормозят этот процесс. Учитывая это, необходимо направлять научные усилия на разработку новой парадигмы управления инновационным воспроизводством, в которой ключевая роль будет отведена ценностям, связанным с культурой предприятий. Признаками современной предпринимательской культуры является стремление к постоянным инновациям, способность их реализовывать и развивать инновационный производственный потенциал предприятия. Инновационный тип воспроизводства предприятий обеспечивает их конкурентоспособность, а предпринимательская культура стимулирует предпринимательское развитие благодаря своей внутренней силе и, побудительных к творческому генерированию идей, мотивов (Захарчин 2008:27). Инновационный тип воспроизводства является динамичной системой, включающей взаимосвязь инновационного развития предприятий с предпринимательской культурой. Кроме того, каждый составной элемент инновационного воспроизводства опосредуется и испытывает влияние факторов культуры предпринимательской деятельности. Поэтому, предпринимательская культура является функциональной подсистемой в инновационной системе предприятий, которая имеет собственные возможности и способна стимулировать использование инновационного потенциала предприятий. Главным признаком реализации принципов

культуры деятельности предприятий является формирование эффективной системы стимулирования, наличие прозрачных и доступных информационно-коммуникационных потоков, развитие современных организационных структур управления компетенцией и знаниями. Предпринимательская культура способна направлять развитие инновационного типа воспроизводства на социальные цели и в этом проявляется ее гуманистический характер, который соответствует мировым тенденциям социализации труда. Предпринимательская культура также гармонизирует интересы всех участников инновационного процесса по всей инновационной цепи, поскольку не всегда технические возможности совпадают с социальными намерениями предприятия, а экономическая эффективность от нововведения не всегда пополняется социальной. Роль предпринимательской культуры заключается в том, чтобы сбалансировать интересы, цели и эффекты предпринимательского развития. Предпринимательская культура выступает как бы регулятором и неформальным контролером реализации инновационного воспроизводства благодаря своей системе ценностей, неформальных предписаний, правил поведения, которыми должны руководствоваться участники инновационного процесса, и своей экономической природе, отражающей систему отношений между этими участниками (Казмірчук 2010:68). Культура предприятий в инновационном типе воспроизводства экономики является результатом социально-экономического взаимодействия субъектов инновационной деятельности, она охватывает отношения, которые складываются на всей цепочке жизненного цикла зарождения, формирования и коммерциализации инноваций. Эти отношения опосредуются соответствующей системой ценностей, этическими ориентациями и системой ответственности, поэтому предпринимательской культуре присуща качественная определенность, которую трудно переоценить. Специфика культуры предприятий проявляется через ее двойственность, поскольку она является одновременно особым видом культуры и, в то же время, элементом, который присутствует в каждом виде культуры. В условиях расширенного воспроизводства экономики, культура предприятий выступает необходимым условием формирования благоприятного инновационного микроклимата в различных сегментах национальной экономики. При этом, именно культура предприятий - а точнее, уровень ее конъюнктуры - наполняет новым содержанием факторы трансформации всей системы воспроизводственных связей между участниками процесса инновационной деятельности (как по количественным параметрам (то есть за "плотностью" воспроизводственных каналов" и динамикой воспроизводственных потоков, передаваемых этими каналами), так и по качеству

воспроизводственных отношений (то есть "эффектом самовоспроизводства"), что в результате принципиально меняет характер и содержание функционирования предпринимательских субъектов хозяйствования (Гляшенко 2010: 71).

Очевидно, что использование категории "культура предприятия" как одного из ключевых элементов процесса формирования расширенного воспроизводства экономики требует дополнительных объяснений в контексте современных подходов постиндустриального развития:

1) культура предприятия - это чувствительность (восприимчивость) социально-экономической системы (или ее составляющих) к креативному характеру воспроизводственных изменений с целью их накопления, генерирования, совершенствования и использования в процессах, связанных с инновационной деятельностью альтернативного использования экономических ресурсов;

2) влияние культуры предприятий на процесс формирования их инновационного климата проявляется одновременно в двух формах: а) предпринимательская культура как фактор - это структурный элемент инновационного климата предприятия, один из определяющих факторов его формирования; б) предпринимательская культура как процесс - это специфическая среда, в котором формируются, развиваются и функционируют другие составляющие и факторы инновационного климата предприятия, а также система взаимосвязей между ними. При этом, особенностью такой специфической среды является то, что оно выступает "предпосылкой" формирования и развития различных составляющих элементов воспроизводственного процесса и взаимосвязи между ними;

3) уровень культуры предприятий зависит от:

- совокупности определенных эндогенных факторов (в первую очередь это факторы, определяющие процессы формирования и использования интеллектуального потенциала персонала предприятий);
- влияния предпринимательской культуры экзогенной среды (той экономической системы, в среде которой функционирует данное предприятие);
- степени влияния экзогенной среды и "вторичной экзогенной среды" на основные факторы формирования культуры предприятия ("вторичной экзогенной средой» может выступать внешний рынок сбыта продукции, внешний рынок технологий, особенности отрасли).

Так что можно сделать вывод, что уровень культуры предприятия детерминируется эффективностью его систем управления такими

процессами экономического воспроизводства как: - формирование и использование интеллектуального потенциала персонала; - максимизации и минимизации, соответственно, положительных и отрицательных воздействий внешней среды на деятельность предприятий и основные факторы формирования их предпринимательской культуры. При этом, сам уровень предпринимательской культуры субъектов хозяйствования выступает одновременно и предпосылкой формирования благоприятного инновационного микроклимата, и одним из основных его факторов.

Предпринимательская культура объединяет интеллектуальный и креативный потенциал развития предприятий. С позиции инноватики, предпринимательскую культуру можно рассматривать как взаимосвязанную совокупность аспектов: «процессного» - как способа функционирования жизнедеятельности ее функциональных звеньев; «предметного» - как результата деятельности; «генетического» - как постоянного источника организационных изменений. Учитывая это, реальность использования предпринимательской культуры как внутреннего источника инновационного развития является максимальной при любом риске, а, следовательно, ее потенциальная ценность очень значительна. Предпринимательская культура является основой развития творческого стиля мышления и подхода к решению управленческих проблем и сама подвержена трансформации благодаря этому же креативному импульсу.

Поскольку процесс инновационного воспроизводства идет постоянно и приводит к соответствующим качественным изменениям и организационному развитию, то в среде предпринимательской культуры важно выделить подвид - культуру изменений, пропагандирующей креативность и позитивное отношение предпринимательских структур к различным организационным изменениям. Культура изменений трансформируется в культуру переходных процессов, благодаря тому, что любая инновация свидетельствует о новом качестве, которое формируется в течение длительного периода от момента рождения идеи до ее практического воплощения в производство.

Итак, роль культуры предприятий в развитии инновационного типа воспроизводства проявляется в том, что она: выполняет функцию стимулятора творческой среды; оптимизирует составляющие инновационного потенциала предприятий, отражает отношения, которые складываются в инновационном цикле воспроизводства; предоставляет всему инновационному процессу определенной организованности и сбалансированности; существенно уменьшает сопротивление нововведениям благодаря культуре изменений трансформационных

процессов; упорядочивает процесс инновационного воспроизводства в институциональном смысле; оптимизирует инновационный процесс развития предприятий на основе принятых ценностей и желание работать на перспективу и достойно воспринимать современные вызовы времени. Рассматривая предпринимательскую культуру как перспективный метод управления, ее можно охарактеризовать как самодостаточный и способный к саморегуляции социально-психологический механизм, который влияет на стиль руководства и инновационную модель поведения на каждом этапе инновационного процесса. Роль предпринимательской культуры в инновационном развитии предприятия заключается в организации, оптимизации, рационализации, контроле, регулирования и стимулирования взаимодействия всех элементов инновационной системы предприятия.

Выводы

При анализе предпринимательской культуры в инновационном типе воспроизводства экономики выделяют следующие тенденции: выявление творческих возможностей и реализация креативного потенциала предприятия; оптимизация кадрового, производственного, финансового, научно-технического ресурсов для осуществления инновационного процесса и существования инновационной системы; стимулирование интеллектуальной и творческой активности на достижение определенных целей благодаря использованию инновационных моделей предпринимательского поведения; активизация и оптимизация инновационных процессов на предприятиях; ликвидация барьеров в середине организационной структуры предприятия для свободной коммуникации и передачи информации инновационного содержания; творческое сотрудничество со всеми участниками инновационной инфраструктуры; сочетание с культурой формирования интеллектуального климата внутри компании, а также создания благоприятного инновационного имиджа; организационно-управленческое обеспечение инновационного процесса. Цель формирования культуры предприятий заключается в реализации эффективных инноваций в качественном измерении, совершенствование механизма активизации необходимых потенциалов в инновационном воспроизводственном процессе. Нерешенной частью исследуемой проблемы является установление перспективных направлений дальнейшего наращивания стандартов предпринимательской культуры в новых организационных формах предпринимательской деятельности различных форм собственности, изучение внеэкономических факторов влияния на темпы

распространения предпринимательской культуры в условиях воспроизведения на интеграционной основе.

Литература:

1. Бошота Н.В., 2013, *Інноваційна діяльність в Україні та напрями її розвитку*, [в:] «Інвестиції: практика та досвід» №15, сс. 91-94.
2. Волощук Л.О., Кірсанова В.В., Філіппова С.В., 2014, *Аналітичні інструменти управління інноваційним розвитком промислового підприємства*, Плутон, Одеса.
3. Гречаник Б.В., 2007, *Інноваційноспрямований розвиток підприємств: організаційно-економічні аспекти*, Західноукраїнський економіко-правничий університет, Івано-Франківськ.
4. Захарчин Г.М., 2008, *Інноваційна культура в інноваційній системі підприємства*, [в:] «Экономические науки» №5, сс. 25-27.
5. Ілляшенко С.М., 2010, *Роль інноваційної культури у формуванні інноваційно-сприятливого середовища на підприємстві*, [в:] С.М. Ілляшенко, Ю.С. Шипуліна, *Збірка тез доповідей II міжнародної науково-практичної конференції «Економіка та фінанси в умовах глобалізації: досвід, тенденції та перспективи розвитку»*, Макіївський економіко-гуманітарний інститут, Макіївка.
6. Казмірчук С., 2010, *Інноваційна культура: роль і місце в інноваційному розвитку підприємства*, [в:] «Соціально-економічні проблеми і держава» №1(3), сс. 66-70.
7. Карп'юк О.П., 2015, *Регулювання інноваційних процесів в економіці*, ННЦ «ІАЕ», Київ.
8. Лобко О.Б., 2010, *Роль економічної культури в інституційному перетворенні економічних відносин*, [в:] «ВІСНИК Полтавської державної аграрної академії» №3, сс. 195-198.
9. Петрова І., Шпильова Т., Сисоліна Н., 2010, *Інноваційна діяльність: стимули та перешкоди: монографія*, Дорадо, Київ.
10. Шумпетер Й., 1982, *Теория экономического развития*, Прогресс, Москва.
11. Hofstede G., Hofstede J.G., Minkov M., 2010, *Cultures and Organizations: Software of the Mind*, McGraw-Hill, New York.

Innowacyjny rodzaj reprodukcji w ukraińskiej kulturze przedsiębiorczości

Streszczenie

W artykule rozpatrywane są aktualne kwestie związane z wpływem innowacyjnego rodzaju reprodukcji na ukraińską gospodarkę, a także na rozwój kultury przedsiębiorczości w procesie ukraińskiej transformacji ustrojowej. Autor określa składowe tego procesu, uwzględniając potencjał gospodarki narodowej, a także czynniki egzogenne i endogenne decydujące o współzależności procesów reprodukcji i kultury przedsiębiorczości. W artykule podkreśla się wagę innowacyjnego rodzaju reprodukcji w procesie zmian jakościowych, zarówno w sferze kultury przedsiębiorczości, jak i w priorytetowych dziedzinach ekonomii wiedzy, gdzie kultura przedsiębiorczości nabiera nowych treści i wywiera znaczący wpływ na możliwości związane z rozwojem naukowo-technicznym. W artykule podkreśla się ponadto, że innowacyjny rodzaj reprodukcji, w odróżnieniu od wzrostu czy rozwoju gospodarczego, może pełniej, w sposób systematyczny i harmonijny, rozwijać kulturę przedsiębiorczości i sprzyjać tym samym przyspieszeniu transformacji gospodarczej na Ukrainie. Autor przedmiotem swych analiz czyni także międzynarodowe wskaźniki rozwoju cywilizacyjnego, które wydają się istotne w kontekście integracji ukraińskiej gospodarki z gospodarką globalną.

Słowa kluczowe: innowacyjny rodzaj reprodukcji gospodarki, proces innowacyjny, kultura przedsiębiorczości, rozwój naukowo-techniczny, infrastruktura wspierająca innowacyjność.

Nina Chala

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Faculty of Economics

Department of Marketing and Business Management

Email: n.chala@ukma.edu.ua

Oksana Poplavskaya

Kyiv National Economic University named after V. Hetman

Faculty of Personnel Management, Sociology and Psychology

Department of Personnel Management and Labor Economics

Email: oksanadom@ukr.net

The Interrelation Between Government and Business in Fighting Poverty in Ukraine

Abstract

Before the financial crisis of 2008, the level of absolute poverty in Ukraine was gradually decreasing, but the post-crisis stagnation of the economy has created fundamentally new causes and forms of poverty that Ukraine has never faced before. A total new problem for the Ukrainian population was sudden poverty as a result of the military conflict. The authors of this article aim at justifying the mechanisms of interrelation between government and business in order to fight poverty among our population. The authors' conclusions suggest that solving the issue of poverty can be possible only if the government and business branch will cooperate. The authors set the highest priority on developing social entrepreneurship and the entrepreneurial spirit of the population, creating favorable conditions for the micro-crediting of the population, particularly the unemployed part. The authors also put stress on the role of the society itself: its ability to self-organization can contribute to the improvement of the situation on the labor market and influence the decrease of poverty levels; moreover, attention is paid to the need of creating trust and responsibility to the state control system, which is possible through building a transparent system of governance.

Keywords: poverty, sudden poverty, poverty in Ukraine, government-business partnership.

Introduction

Our modern world is defined by a high dynamics of processes in the socio-economic sphere. On the one hand, this is caused by globalization processes; on the other hand – by the speed of the technological progress. At the same time, huge scientific achievements, big opportunities of cooperation not only failed to solve the poverty issues, but also deepened the problem in some cases (the deindustrialization of entire regions), which is mentioned in the UNO report. Before the financial crisis of 2008-2009, the level of absolute poverty in Ukraine was gradually decreasing, but the post-crisis stagnation of the economy has created fundamentally new causes and forms of poverty that Ukraine has never faced before, namely, medical poverty, sudden poverty, etc. (Cherenko 2015:11-21). The further deterioration of the economy, the loss of some territory and the military conflict have made the problem even worse. A total new problem for the Ukrainian population was sudden poverty as a result of the military conflict, in which people instantly lost their property, jobs, savings, and were forced to change their place of residence. According to the UN, the scale of this problem is comparable to the situation in 1943 (USIP, Special Report 366); the Ministry of Social Policy of Ukraine estimates the number of internal displaced people at the beginning of 2016 as 1 734 958 people (Social report of Ministry of Social Policy of Ukraine 2015). The dynamics of increasing the poverty level is scandalous: in 2016, the government announced a 28.0 per cent level of poverty while in 2010, the absolute level of poverty was estimated as 16.8 per cent. Experts point out that the data are not always objective as the existing minimum living wage is not taken into account. According to the UN procedures, various experts already estimate over 80.0 per cent of poor population in Ukraine. The need to solve this problem is also emphasized by the fact that the old system of socio-labor relationships and the social protection of the population only provokes a further expansion of the poverty levels (more than 40.0 per cent of the Ukrainian population lives at the expense of social assistance and social benefits (State Statistics Service of Ukraine, 2016)) and drives the domestic economy into the “trap of poverty”. The scale of those problems requires immediate action. In the post-Soviet space, a significant role in solving those issues was traditionally given to the government. However, as it will be proven below, this is not always effective enough. New ways of fixing these problems should be found.

1. Government’s performance in solving poverty issues

For the critical assessment of the national government’s policy in solving poverty issues we should define the criteria of estimating poverty. The complex estimation of poverty (the joint decree of the Ministry of Social

Policy, Ministry of Economic Development and Trade, Ministry of Finance, State Statistics Service and Academy of Sciences of Ukraine) gives only the indicators and criteria of poverty. But we believe that such system of poverty estimation complicates the understanding of this notion and does not correlate with the reasons of the current situation. So, it is not clear what “poor” means: a particular person, family, or household? Poverty is a state induced by status, occupation, etc. We consider it important to define those categories in order to estimate the causes of poverty and build a mechanism that allows to provide a certain level of life quality to some categories of people (who really need it) and ensures the implementation of preventive measures against the risk of becoming poor. According to the UN¹ standards, if a person spends less than \$5 a day and less than \$150 a month on food and accommodation, he lives beyond the poverty line. In Ukraine, the fixed minimum living wage since May 1, 2016 is 1399 UAH (\$56.37), while the minimum salary is 1450 UAH (\$58.42)¹. We can see that in Ukraine poverty is confirmed at the legislative level.

While addressing the poverty issue at a governmental level, mechanisms of state regulation along with modeling and predicting the decision-making process can be used. In Ukraine, the problem of poverty is not properly realized at the state level, it is not fully covered in the scientific discourse and is totally neglected by the business elite. The government’s policy is implemented through the development of framework documents and programs that often include multiple tasks; they can have internal contradictions with other legislative acts, along with the absence of clear implementation mechanisms, performance and effectiveness indicators, and consistency with the state’s financial resources. For example, the *Strategy of Overcoming Poverty* that has been adopted this year covers the following directions:

- extending the access to productive employment and contributing to the increase of our population’s income from employment and payments in the system of state social insurance;
- providing the availability of social services to people irrespective to their place of residence and minimizing the risks of rural population exclusion;
- minimizing the risks of poverty and social exclusion of the most vulnerable categories of people;
- preventing poverty and social exclusion among internally displaced individuals (Strategy of Overcoming Poverty 2016)¹.

¹ See more on the following website: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80/paran10#n10>

At the same time, the challenges that the government face are of a more general nature, as, for example, promoting youth employment; they do not bear any practical value to solving the problem. Other challenges include tools of implementing the current tasks; for example, creating a universal electronic database of vacancies, which cannot be fully accessible to all citizen due to their incompetence, lack of resources (inability to provide all the centers with computer and network equipment); therefore, they cannot solve the poverty issue. The limited use of public administration methods in predicting and modeling decision-making in Ukraine leads to the incoherence of framework documents (such as the Strategy) with regulatory acts, mainly because of insufficient financing.

Providing social services (including those that are guaranteed by the state) according to the principle of subsidiarity is carried out at the local level. To improve the quality of providing social services and increase the financing a decision has been made about establishing a territorial center of social services (Decree of the Ministry of Social Policy 2012). It has been assumed that those centers would function at the expense of local financial resources, but most of the local budgets have a deficiency of funds. Therefore, it is impossible to implement the Strategy in this field due to insufficient financial resources. However, building a partnership between the local authorities and the business elite will help to turn this idea into life.

Besides the financial obstacles in providing social services, we should also mention the infrastructural and logistic barriers. The domestic infrastructure does not presume participation in the life of people with limited physical abilities, therefore receiving educational, social, medical and other services turns into some kind of bravery act for them. Let us illustrate our argument on an example of social services organization. The procedure of the multidisciplinary approach to providing social services in the territorial center presupposes signing a direct contract with an individual who needs a specific kind of assistance. As a result, people with limited physical abilities find themselves isolated from the community; therefore, they seldom turn to state authorities for help, this complicates their employment and corrupts the official statistics in some way, so a false impression of the scale of the problem appears.

In the authors' opinion, the Strategy tasks on the expansion of flexible, remote and part-time employment do not agree with each other as remote employment is not defined by the law, while part-time employment could be interpreted as a poverty risk. Regarding flexible employment, it is also not fully regulated by law and can be a poverty risk factor. It is also worth mentioning that such an employment is recommended only to certain population categories; this fact might be regarded as discrimination on the

labor market. As for irregular employment forms, the following should be noted. Both irregular and part-time employment allows to reduce unemployment and provides a small income in short terms, but in long terms, it serves as a factor of instability; therefore, it influences the general level of poverty rather negatively (such employment forms do not allow to form the middle class in long terms). G. Standing has fully covered this in his works, denoting the risks of precaritization of the society: *the precariat has three main characteristics: first, there is no guarantee of employment and workplace; second, a person should rely only on himself and direct financial compensation for his work (he cannot count on retirement or unemployment benefits, as well as coverage of his medical bills); third, more and more people in the precariat don't have the same rights (civil, social, political, cultural, economic) as other citizen* (Standing 2014:328). In our domestic reality, the lack of legislative regulation on flexible employment forms leads to concealing the real income of people, which distorts the statistics at some point.

The authors' analysis on the effectiveness of some benefits provided to the population has shown that in the Ukrainian reality, the government encourages the "welfare mentality" of the population and provokes the emersion of poverty among officially employed people. Official statistics data on a Ukrainian household survey show that in 2015, 72.3 per cent of the households consider themselves as poor. This is 1.3 time higher than the data in 2008 (56.9 per cent). The number of households that consider themselves as middle class has dropped 2.7 times – from 1.9 per cent in 2008 to 0.7 per cent in 2015 (State Statistics Service of Ukraine 2016). So, according to operative data from the State Statistics Service, the real income of Ukrainian citizen in 2015 has decreased by 22.2 per cent. At the same time, in the income structure, the average income in 2015 amounts 39.3 per cent, while social benefits and transfers calculate 37.8 per cent (State Statistics Service of Ukraine 2016).

The structure of the Ukrainian state budget expenditures is arranged in such a way that the income and social benefits take more than 60.0 per cent of it (Budget Monitoring 2016). Such a structure speaks about a distorted understanding of the government's role in regulating the economy. And the lack of modeling and predicting the decision making techniques by national state executives only leads to the opposite effect. The following data confirm the deepening of the poverty problem and inability to fight it: in January 2015, an increase in housing and utility subsidies up to 1319.5 UAH (which is 3.7 times higher than in 2014) as well as in the number of the *Provision of Subsidies Program* members has been demonstrated (Social report of Ministry of Social Policy of Ukraine 2015).

The inadequacy of our state's policy regarding healthcare, bank regulation, as well as the military conflict on the territory of Ukraine have created new forms of poverty, such as medical, credit, sudden. Ukraine has never faced those kinds of poverty before. These forms of poverty are of particular danger because they may happen in any household regardless of its income, inclination to bad habits, financial literacy, pragmatism, rationality, etc. Another inadequacy of the state's policy is demonstrated by the lack of hedging mechanisms while processing household poverty risks in the existing economy reality. Studies at the World Bank show that in 2013, more than 22.0 per cent of the Ukrainian population refused treatment due to insolvency, and the occurrence of any kind of severe diseases of any family member threatens the whole family to be immediately found in absolute poverty.

In addition to that, an originally wrong goal setting in governmental documents leads to an opposite effect while implementing those programs. Orienting the state measures towards providing the population with financial aid leads to some negative factors: part of the population seeks to shift the responsibility for its welfare on the state, which is why the desire to get financial aid overrides the desire to get a job. Therefore, the authors stay by the fact that it is impossible to completely overcome and eradicate poverty, because some people can stick to a certain way of life in accordance to their worldview. At the same time, poverty as a global issue, especially among employed people, is unacceptable. Eradicating this particular form of poverty should therefore be the top priority task for the Ukrainian government; that is why implementing passive methods will not help, it would rather provoke the "welfare mentality" and further deepening of the poverty issues. Therefore, we came to the conclusion that the program method of state regulation seems very often to be ineffective, especially if the program is not backed with financial resources, has a quite general nature without any details and justifications for each task, without mechanisms for its implementation and indicators for operative monitoring of its success.

Research conducted by the Ministry of Social Policy in 2014 has shown that the existing forms of social help influence the reduction of poverty levels in different ways. Some, for example maternity leave benefits, reduce poverty levels in the whole country while others do not (*rent subsidies practically do not influence the poverty level of the whole nation, as the degree of absolute poverty has reduced from 12.3% to 10.3% in 2014; due to low population coverage, state social benefits to poor families do not influence the poverty level in the whole country so much... theoretically speaking, the poverty level should have reduced from 23.9% to 23.4%*) (Social report of Ministry of Social Policy of Ukraine, 2015 Ministry of Social Policy

of Ukraine 2014:1). That is why we consider it necessary to change the principles of the population's social protection system; there should be a universal approach to each subject needing the state's assistance. With this purpose, it is important to coordinate all legislative and normative acts in the field of social protection and security, as the existing system is far too confusing and contradictory. Moreover, there is a need to separate social assistance and tax benefits (the first is a social benefit while the second state free-will regulatory decision) in order to describe the mechanism of their implementation and financial sources, as well as make the influence of certain state regulatory decisions on the welfare of the population more transparent and clear.

In the authors' opinion, the top-one priority of the government's activity should be the development of a two-level system of social security, which will allow a comprehensive approach towards the poverty issue. This system is written down in the Convention No.102 and the Recommendation No.202 of the International Labor Organization which were ratified and implemented in Ukraine. It is especially important due to one fact: irrespective of the positive dynamics of the official data, if we compare the years 2014 and 2013, the poverty level in relative measures dropped from 24.5 per cent to 23.4 per cent, all in all the expenses on social protection also dropped by 2.3 per cent; nevertheless, the number of households that refused purchasing necessary goods and services, including food, increased from 38.4 per cent to 45.1 per cent (State Statistics Service of Ukraine 2016); moreover, the budget expenditures on programs for protecting families and unemployed people decrease while the expenses on compensating housing and utility costs increase (The State Budget of Ukraine for 2016). All these factors bear evidence of wrongly chosen poverty criteria or ineffective state regulation of the social sphere and requires restructuring the system according to the following principles:

- universality of protection based on social solidarity and accessibility of proper aids and benefits stipulated by legislature; zero tolerance towards discrimination;
- solidarity in the financing field and providing an optimal balance between the responsibilities and interests of those who sponsors the social security system and the people who use it;
- transparency and stability of the financial system, which needs to be coordinated with the socio-economic policy of the country.

However, while establishing a new system of social protection and security, one must not forget about the phenomenon of "welfare mentality" (it is clearly evident in Europe, and is also recognized in Ukraine). Very often, an individual evaluates the level of his expenses with the income he

can get. That is why, if the individual has a job and earns less or exactly the same sum while getting social benefits, such a person would rather overstep his moral principles in order to get some extra income (in other words, he will be just “parasitizing” in the society, and sooner or later, this will inevitably turn into a habit).

One of the most effective state mechanisms that allow to change the poverty situation in Ukraine remains the financial one. Both the tax and credit policy can equally contribute to and slow down the economic development, and, consequently, influence the poverty level in the country. One can surely say that the law on making amendments to the Tax Code of Ukraine adopted in 2015 as well as some legislative acts concerning the balance of the budget revenue in 2016 will positively influence the poverty level in our country. According to the authors’ calculations, reducing the tax burden for employers in the remuneration funds along with establishing a single tax rate on personal income will allow to make a significant percentage of the income transparent. However, the issue regarding taxation of pensions over 1600 UAH still remains rather controversial (in fact, the government stimulates citizen to hide large income, discourages employees to search for more qualified and well-paid jobs and to increase their level of competence). At the same time, the situation on the credit market remains concerning. On one hand, interest rates on credits grow; consequently, entrepreneurial activity decreases; on the other hand, the credibility of financial institutions is falling, the taxing rates for deposits are increasing, the households’ expenses grow, hence, the population “takes back” their deposits, especially foreign-currency ones. As a result, the government makes the decision to ban early withdrawal of deposits and hereby creates panic reactions of the population only making the situation worse. Mistrust of the population towards the banking system, as well as the state taxing policy nowadays resulted in a failure to use deposits as a savings tool; this can be regarded as a risk factor in solving the poverty issue. That is to say, we witness a situation where finance and credit mechanisms cease to be an economy growth advantage; instead, it turns into additional risk.

To sum it up, this part of our article has shown the inadequacy of the state policy while solving the poverty issue, governmental decisions that lead to impoverishment of the working population have been illustrated, and the lack of an effective way to overcome poverty within legislative documents results in the ignorance of completely new forms of poverty among the population. High taxes along with expanding the tax base gives our citizen less chances to improve their quality of life and encourages our organizations to develop themselves and grow. The low efficiency of budget resources usage in the social sphere leads to developing the “welfare mentality”. As a

result, the government gives rise to another wave of poverty. However, it is also impossible to overcome poverty without state regulation. It is of grave importance that the state regulation complies strictly with the socio-economic situation, is transparent and consistent.

2. Reaction of the organizations and poverty: the unity and struggle of the opposites

The issue of overcoming poverty cannot be regarded as a state problem only as it has been noted before; in the Ukrainian reality, any household (including business owners) runs the risk of falling into the category of “medical poverty” or “sudden poverty”. The poor population is not inclined to shopping, does not have the money for deposits, gets social benefits, and hereby limits the chances for business development. It seems like the existence of organizations in the role of employers alone might solve poverty issues. That is to say, business units create jobs, pay wages, pay taxes to the budget. Nevertheless, the rational behavior of business units determines the desire to maximize income, which in the Ukrainian reality turns into the reason of tax optimization, paying “backdoor salary”, gender, age and physical discrimination while hiring people. That is why the question arises on how effective it is to overcome the poverty issue by means of market mechanisms, and to which extent the involvement of business into solving social problems should get.

In the current economic situation, one has to step out of the vicious circle of liberalism as soon as possible. According to C. Crouch, the market in its purest form has a number of limitations, knowing which can help any country to make the world a better place and overcome poverty: 1) *inability of the market to work with externalities*; 2) *the problem of public and socially significant benefits*; 3) *existence of “goods without a price”*; 4) *exchange transaction expenses*; 5) *significant and practically indefinable entry barriers to many sectors*; 6) *inequality while distributing wealth and power is enhanced due to the entry barriers*; 7) *lack of credibility comes between potential buyers and sellers to enter the market*; 8) *significant practical barriers in accessing information to all market members*; 9) *wealthy interest groups created by the inequalities listed in paragraphs 5 and 6 are embedded into the political processes* (Colin Crouch 2011, p.60). We agree with C. Crouch, however, we believe that the potential of such a powerful market player as organizations cannot be underestimated (some authors identify organizations as a separate item on the market, regarding them as a phenomenon of economic relations). We consider the market not only as a place of defining the price and manifesting the supply and demand; we consider it as an institution and member as well. Therefore, the role of

organizations on the market should be reviewed in more details. We also offer to take the authors' side about the fact that organizations as market players can confederate, act under altruistic motives, have their own culture and interact with the government on equal terms (moreover, into this list we include not only business organizations, but also public, non-government, charity, and other organizations).

From that position, we evaluated the opportunities of the market, and, consequently, those of organizations to influence the decision of overcoming poverty. The policy of Toyota can be considered as a positive effect while overcoming poverty. Despite the rating decline by the Moody's Investor Services agency, the company stuck to the lifetime employment policy (which is definitely regarded as a stabilizing factor towards losing income because of temporary employment). As a result, irrespective to the global crisis and a decrease in sales, *Toyota remains the largest company on the car industry market according to market valuations* (Aoki 2010:300).

We also have some good examples in Ukraine. As a result of companies' activities that implement CSR (corporate social responsibility) into their work, many students got the opportunity to gain practical experience, learn excellent communication skills through internships (in such companies as Nestle, JTI, Platinum Bank, etc.), which increases their competitiveness on the labor market and can potentially influence the decrease of poverty levels among representatives of this population category. CSR as a company policy also aims at solving social programs – the DTEK company has implemented the “City with your own hands” program in 2013-2015. Among other projects, DTEK also turns into life those that help the unprotected categories of people (pensioners, people with limited physical abilities, orphans, single mothers, disabled children, etc.). The amount of money spent on those projects on average did not exceed 20000 UAH in 2013-2014, 30000 UAH in 2015, still the number of participants constantly keeps growing: 5600 people in 2013, and already 5918 people in 2015. The Coca-Cola company took over the care for children from the Emerald City, now providing them with sports equipment, organizing professionally-oriented workshops, conducting the iLearn project in order to help children preparing to the external independent testing. METINVEST was practically the only support to those living in Donbass; at the company's cost, houses, schools, and hospitals are being rebuilt, the infrastructure is being reconstructed.

However, it should be noted that the CSR practices are mainly available to large companies with stable growth; small and medium companies do not have enough finances for conducting large-scale social events. This point is clearly illustrated by the refuse of financing social

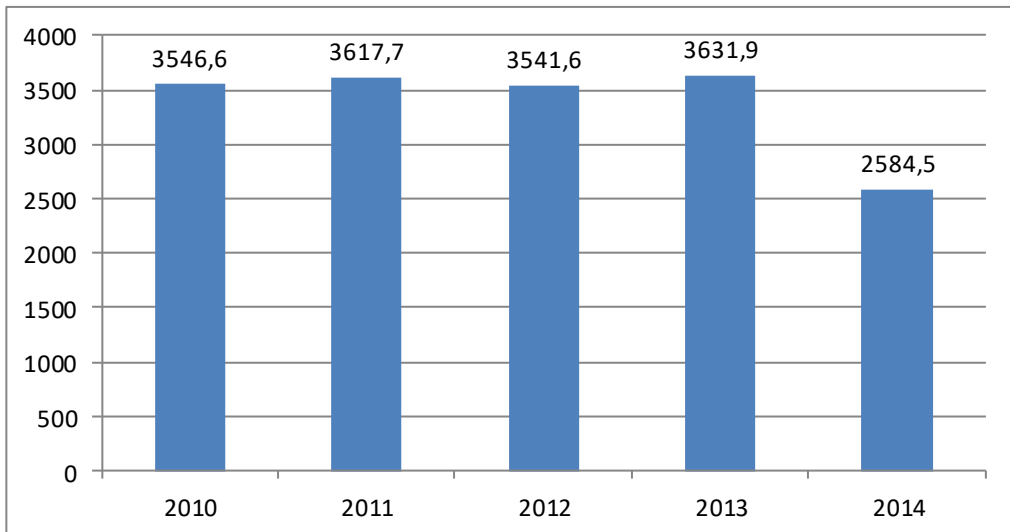
projects by the “Nadra” bank and the “Foxtrot” company in 2009-2012. Applying social projects as means of indirect advertising and establishing more trustful relations with the target audience directly determines their implementation. Reducing the number of advertisements for alcohol and tobacco goods leads to the search of alternative communication methods with the target audience, including the implementation of social projects. That is why, regardless of all positive results of companies’ activities, they still run the risk of being a possible cause of poverty. It is bound to the fact that in Ukraine, the organizations’ activities are segmental, have a dot pattern and do not solve any issues in general.

The intention of organizations to minimize expenses leads to establishing a wage rate or minimum salary to nearly 90.0 per cent of employees. If the basic salary mainly consists of the rate and the variables are unstable, the salary steadiness is low and the level of expected income will not be high. In addition, in Ukraine, there always exist salary payment debts, i.e. the employee can work for a month, and the employer will not provide him with any money reward for his work. As of the end of 2015, the salary payment debt was calculated 2010.9 million UAH (\$81,03 million), in July 2016 it fell to 1967.6 million UAH (\$79,3 million) (State Statistics Service of Ukraine 2016).

With that in mind, we conclude that organizations aimed at realizing their own goals cannot solely ensure the well-being of our population. At the same time, organizations create jobs, implement various social projects and hereby significantly influence the decrease of poverty levels among the population. Thus, the market along with organizations - its main player in Ukraine – have a large enough potential for solving poverty issues, but their activities are uncoordinated and depend on the situation on the market.

Conclusions. Alternative methods to solving the rise of poverty levels in Ukraine

While reviewing the role of government and organizations in reducing the poverty level in Ukraine, we intentionally left out the role of the population itself. Current research showed a significant impact of culture and religion on the economic development of countries exactly through shaping the behavior of most people. That is why we consider it effective for the government to implement educative measures on the formation of ethical principles, values, responsibility, and entrepreneurial spirit among the population while addressing the issue of poverty.

Figure 1**The number of self-employed people in Ukraine (2010-2014)**

Source: State Statistics Service of Ukraine (2016). Link to the website: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

An important direction of the government's policy of solving poverty issues should be the support of self-employment among the population. Unfortunately, this resource is not fully engaged into the labor market today (Fig. 1) as the percentage of self-employed people in 2013 (17.8 per cent) dropped in 2014 (14.3 per cent).

In order to increase the state policy's effectiveness in overcoming poverty, it is of grave importance to encourage the development of creative entrepreneurship. In addition, the government should change the policy of providing social benefits to unemployed people to microcrediting entrepreneurship programs to this category of people. It is important to turn the attention on whether people are ready to self-organization. Starting volunteer movements in Ukraine after the Revolution of Dignity is a clear indicator of this phenomenon. As it has been mentioned above, providing state social benefits is not always effective in overcoming poverty, but, at the same time, in conditions of developed entrepreneurial activity, market mechanisms are more efficient.

Based upon the above-mentioned facts, we conclude that the most effective way to overcome poverty is in a triangle of constructive cooperation "government – organization – community". Thus, Ukraine needs a new social agreement, where the rights and obligations of each market player will be registered, and their functions without oppression/inequality will be distributed. We might implement this offer in a system of social dialog, just

like the one that was realized in post-war Australia. Among the paragraphs included into this agreement, strict instructions on achieving the objectives should be prescribed:

- state and corporate support of people's self-employment;
- development of microcrediting on privileged conditions, especially in innovative fields;
- encouraging social entrepreneurship;
- monitoring state expenditures and social reporting of companies (implementing adequate social standards).

Therefore, clarifying the interference of certain parties in the social agreement will allow this community to flourish and prosper. And, curiously enough, the slogan of German Socio-Democrats is applies to Ukraine today: "Market as much as possible, government as much as needed".

References:

1. Aoki M., 2010, *Corporations in Evolving Diversity: Cognition, Governance, and Institutions*, Oxford University Press: Oxford – New York.
2. *Budget Monitoring*, 2009-2016, <http://www.ibser.org.ua/news/558/>
3. Cherenko L., 2015, *New Forms of Poverty in Ukraine: Key Manifestations and Evaluation of Scale of the Phenomeno*, [in:] "Demography and Social Economy", vol. 1(23), p. 11-21.
4. Crouch C., 2011, *The Strange Non-Death of Neoliberalism*, Polity Press: Cambridge.
5. *Methodology of complex poverty assessment*, 2012, Decree No. 629/1105/1059/408/612 from 08.10.2012, <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1785-12>
6. *Social report of Ministry of Social Policy of Ukraine*, 2015 A link to the website: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=183242&cat_id=141688
7. Standing G., 2014, *The Precariat: The New Dangerous Class*, Bloomsbury: London.
8. *Strategy of Poverty Reduction*, 2016, Decree of Government of Ukraine No. 161-p from 16.03.2016, <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80>
9. *Structure of total resources of household (1999-2015). State Statistics Service of Ukraine*, 2016, <http://www.ukrstat.gov.ua/>
10. *The Health Care Reform*, 2015, The Materials of parliamentary hearings from 16.12.2015, Kyiv. A link to the website: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1338-19>

11. *The Millennium Developments Goals Report*, 2015, The United Nations A link to the website:
[http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20\(July%201\).pdf](http://www.un.org/millenniumgoals/2015_MDG_Report/pdf/MDG%202015%20rev%20(July%201).pdf)
12. *The monitoring of programs social support of population*, 2014, Ministry of Social Policy of Ukraine
http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article?art_id=183242&cat_id=141688
13. *The State Budget of Ukraine for 2016*, 2015, Law of Ukraine No. 928-VIII from 25.12.2015 A link to the website:
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80-19>;
<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/928-19>
14. *The Ukraine-Russia Conflict Signals and Scenarios for the Broader Region. Special Report No. 366 of United States Institute of Peace*, 2015, March, <http://www.usip.org/>

Partnerstwo publiczno-prywatne w zwalczaniu ubóstwa na Ukrainie

Streszczenie

Zanim doszło do kryzysu finansowego w 2008 roku, poziom skrajnego ubóstwa na Ukrainie stopniowo się zmniejszał. Pokryzysowa stagnacja gospodarki wytworzyła jednak całkowicie nieznane w tym państwie formy i przyczyny biedy. Takim problemem dla ludności stało się m.in. gwałtowne zbiednienie, będące rezultatem konfliktu zbrojnego toczącego się na wschodzie kraju. Autorki tekstu za cel postawiły sobie obronę mechanizmów odpowiedzialnych za istnienie relacji między rządem i biznesem – w tym przypadku relacji ukierunkowanych na zwalczanie ubóstwa. W swych konkluzjach stwierdzają, że rozwiązanie problemu biedy będzie możliwe jedynie wówczas, gdy rząd i środowiska biznesowe zaczną ze sobą współpracować. Autorki kładą także nacisk na rozwój społecznej przedsiębiorczości i ducha przedsiębiorczości w społeczeństwie, tworzenie odpowiednich warunków dla udzielania mikrokredytów, w szczególności dla osób bezrobotnych. Podkreślają też rolę samego społeczeństwa w tym procesie. Zdolność ludzi do organizowania się może bowiem przyczynić się do poprawy sytuacji na rynku pracy i spowodować spadek poziomu ubóstwa. Wreszcie, sugerują potrzebę budowy zaufania i odpowiedzialności względem instytucji państwowych, co staje się możliwe w sytuacji przejrzystości funkcjonującego systemu władzy.

Słowa kluczowe: ubóstwo, nagłe ubóstwo, ubóstwo na Ukrainie, partnerstwo publiczno-prywatne.

Vladyslava Zavgorodnia, Anna Slavko

Sumy State University

Academic and Research Institute of Law

Department of International, European, and Environmental Law

Email: v.zavgorodnia@uabs.sumdu.edu.ua, a.slavko@uabs.sumdu.edu.ua

Law, Administrative Practice, and Culture of Ukrainian Entrepreneurship

Abstract

Ukrainian private entrepreneurs had a significant role in the revolutionary events in 2013-2014. Their underlying motive was the great aim of reducing corruption and building an independent and law-ruled state. They hated Yanukovych's criminal regime and really wanted to run their business in an honest and legal manner. But now, more than 2 years after the Revolution of Dignity, we note that tax fraud, illegal employment, fictitious contracts are still widespread. Most of the entrepreneurs have to break the law simply to maintain their business.

This article attempts to identify the current trend of Ukrainian entrepreneurs' position towards the law in the context of far-reaching reform. The main reasons of their inner conflict and illegal behavior are inappropriate values laid down in the economy and legislation as well as in public administration practice. The governmental ideology still retains the imprint of the Soviet thinking. An anti-crisis strategy is based on the restriction and squeezing as much money out of the business as possible. In doing so, the state does not respect the principle of proportionality. Thus the entrepreneurial activity in compliance with the law is now economically feasible. The effective solution to the problem will be impossible without fundamental changes of the state attitude to the small and medium entrepreneurs.

Keywords: small and medium entrepreneurs, public administration, legal culture, legal values.

Introduction

The notion "culture of entrepreneurship" is very complex and multidimensional. It has been discussed for decades and covers a lot of various aspects. Despite of different concepts, it is widely recognized, that the culture of entrepreneurship has a great impact on the economic efficiency and social progress. Researchers also note the impressive culture-producing capacity of the modern entrepreneur himself (Berger 1991). The most critical

challenges facing post-revolutionary Ukraine are closely linked to the culture entrepreneurship development. This issue at present stage is becoming even more important with rising expectations of economic, political and social transformation.

Although entrepreneurs have been under formation as an independent force of the Ukrainian society, it could be argued that they have a real impact on social and political life. Small and medium entrepreneurs demonstrate proper social accountability and represent public ideas of justice. A recent example is their active participation in the Revolution of Dignity both directly and indirectly (by statements made by different business community organizations). The most emblematic was the position of the Crimean businessmen which was contrary to popular attitudes of the majority of the Crimean people. In December 2013 they established a movement “Crimea without the dictatorship” and expressed their support for the Maidan. Governmental corruption, intimidation and propaganda of ideas inciting interethnic dissension were strongly condemned by a large percentage of the Crimean entrepreneurs. Unfortunately, this civic engagement had been reduced after the annexation of the Crimean Peninsula in 2014. Small and medium entrepreneurs also provided an active support to the Ukrainian army during an initial period of War in the East. They donated money, purchased equipment, worked as volunteers and so on.

The Revolution of Dignity afforded an opportunity to create a favorable business climate and an environment free from corruption. The private entrepreneurial sector generated the demand for the rule of law. So, the most important consideration of this activity was an endeavor to shape a democratic state and a new model of public administration based on the right of everyone to good governance. However, we are witnessing a trend of skeptical or negative attitude to the administrative and legal regulation.

The aim of this paper is to look at the legal culture as a specific element of the entrepreneurial culture. The success of the anticorruption measures and administrative reforms, currently being implemented by the Ukrainian authorities, depends as much on the legal and institutional changing as on the promoting the culture of a good lawful behavior. The entrepreneurs as an economic and social active group undoubtedly have a special role to play in these processes. We will not touch upon the issues related to the representatives of big business. We will examine the legal culture of small and medium entrepreneurship. This is for two reasons: firstly, a joint review would be essentially complicated by considering the substantial difference between the two social groups. Certain part of big business still retains the oligarchic features inherited from the former regime. Secondly, as the international practice shows, small and medium business

serves as an engine of economic growth. It is also the base for the formation of a strong middle class, which is the backbone of the democratic society. In that context the Ukrainian entrepreneurs' position towards the law is a significant factor in reducing corruption and building the law-ruled State.

1. The General Approach to the Legal Culture of Entrepreneurship

We accept the concept that culture encompasses the values, norms, interpretations and modes of behavior that characterize societies or other social groups (Fukuyama 2001:3130). Hence, legal culture of entrepreneurship can be defined as a complex of the values related to the law, legal norms, fundamental principles, prevalent attitudes, and patterns of practices evaluated for their compliance with legal norms that are shared by an entrepreneurial community. In other words, legal culture includes some level of the law perception and a particular mode of behavior in relations regulated by the law.

Legal culture of entrepreneurship is closely interacting with economic, organizational, corporate culture, political, religious and moral environment. Peculiarities of Ukrainian mentality also considerably affect it. Legal culture has intellectual, volitional and motivational characteristics. Basic important indicator of the legal culture is the knowledge of existing legislation and regulatory matters. It assumes certain awareness of the mechanism or legal provision obligations and responsibilities. Another essential element is the ability to act in legal compliance, using legal frameworks to promote business and protect right and legitimate interests. A key comprising factor to provide proper lawful behavior is value orientation, which is also a central aspect of the legal culture. The position towards the law could be assessed as either being positive, neutral or negative. Positive attitude to the law and real understanding of its value are commonly manifested in the legal forms of business activity. Illegal actions or legal avoidance are frequently determined by disrespect for the law and the legal nihilism.

2. The Attitude to the Law: Special Features of the Ukrainian Entrepreneurs' Community

As the researchers noted, natural law, fairness, religious and ethical values have an overwhelming significance to the remarkable number of Ukrainian people, both the general population and the cohort of entrepreneurs (Meniuk 2003). In most cases small and medium entrepreneurs act in a legal manner. Nevertheless, the level of public confidence in the law remains extremely low. In this respect, worrisome situation with the legal culture was repeatedly reported in the legal, sociological and cultural studies (Sereda

2010; Sharavara 2015; Zahorskyi & Kalnytskyi 2013). Meanwhile, Ukrainian entrepreneurs are familiar with economic, administrative and tax legislation quite well to undertake their business. This is evidenced by quick reaction to legislative changes. For instance, the large decline of business activity took place at the end of 2010 and at the beginning of 2011 in connection with the expectation of entering into force of the Tax Code of Ukraine. According to the State Statistics Service of Ukraine, the largest absolute decrease was observed in 2011. 248 763 individual entrepreneurs terminated their business compared to 168 440 in the crisis of 2009¹.

A few empirical examples observed directly by the authors of this paper may serve to illustrate some special features of the Ukrainian entrepreneurs' position towards the law. A private entrepreneur sells office supplies and stationery. He has various clients, including municipal schools, social offices and other organizations funded from the state or local budgets. In the current financial year, regular budget resources were obtained by those organizations specifically for office supplies. But no budget was allocated to cover costs of cleaning agents. A private entrepreneur enlarges the number of activities and starts to sell household chemicals. He contracts to sell office supplies for a budget-funded entity, but in practice he hands cleaning agents to purchaser. The entrepreneur understands the illegality of the deal. He is aware of his complicity in the improper use of budget funds and forgery. He also assumes the probability of imposing sanctions. However, the offence seems to be unimportant and the law enforcers are unlikely to be interested in it. It is not dangerous for the society. It is rather positive, otherwise, the budget-funded entity would have to cease cleaning its premises. So, an entrepreneur regards his behavior as moral and acceptable.

Let's take another example related to the budget-funded organization. A small company has undertaken to perform the reconstruction of the municipal kindergarten premises. It has submitted a provisional budget estimate for the cost of construction materials. The director of the kindergarten is not allowed to transfer a certain amount of money on the private firms' account in advance. Moreover, the budget funds are allocated via the Treasury with big delays. Since 2014 the position of Hryvna in the market has been highly unstable. Hence, the fluctuations of the exchange rates could increase the prices and cause additional costs for the construction materials. The private company has to enter into contracts with the budget-funded entity, due to the population's low purchasing power and the lack of resources in the private sector in the crisis situation. So it would have to spend its own money on materials and repair premises with the delay of payment. It also has to pay taxes, workers' wages and bears other costs. We

¹ https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/Arhiv_u/09/Arch_dmp_bl.htm

also could understand the difficulties, which the director of kindergarten faces with in carrying out the task to find an alternate contractor in such conditions. In order to minimize negative consequences and to accelerate money transfer, the counterparties signed the Certificate of Completion before the beginning of the reconstruction. They chose the illegal, but the only effective solution.

Situations like these create negative attitude to the law. They are considered as the factor restraining business activity. Entrepreneurs cannot feel the support from the legal system. Rather they hinder the creation of a favorable business environment. Many of the entrepreneurs do not benefit from the protection which should be provided by the rule of law. Law and fairness are not often perceived as closely interconnected things. Legal avoidance and breaking the law become the norm. And gradually, society accepts them as a normal entrepreneurial behavior.

More serious offences arise on the basis of this attitude. Illegal employment is not uncommon in the present Ukraine. In order to avoid paying higher taxes, employers hide income, paying salaries to employees in envelopes. Trading contraband goods, violations of environmental legislation are also not unusual. For instance, illegal amber mining and illegal logging have become a real disaster for the whole regions in Western Ukraine. Such behavior is socially harmful and potentially dangerous for the proper development of the community. It also maintains a high level of tolerance towards corruption. According to the Transparency International Ranking Ukraine managed to gain only 1 additional point based on the results of the world Corruption Perceptions Index (CPI) 2015. At present CPI of the country is 27 out of 100 possible, that is 1 point higher than it was in 2014. Ukraine is ranked 130 out of 168 positions. It is also noted that interaction between business and the public authorities affected the CPI in the worst way. For the 2015 year the corruption level has increased in the matter of providing businessmen with public facilities and annual tax liabilities². The overall situation is exacerbated by the latent nature of corruption and economic crimes.

For entrepreneurs it is little sense of doing business legally. Sometimes they do not feel any guilt or shame about the facts of offences and find justification in different reasons. They consider that in some cases the circumstances do not permit to act otherwise and legal avoidance is the only way to maintain business and remain profitable.

² <http://ti-ukraine.org/news/oficial/5741.html>

3. Legal Culture of Entrepreneurs and Confidence to Public Administration

Ukrainian administrative reform has already yielded some real fruit. We could notice positive moments in the development of public administration and movement to the perception of good governance concept. The attention to the protection of the rights and interests of private persons involved in the administrative relations and procedures, the implementation of the administrative rules and procedures, approved by the European practices has increased. Anti-corruption measures have also been introduced (Zavgorodnia 2015). However, lack of confidence to the administration and decisions taken by the authorities has still negative effect on legal culture.

According to Report on Corruption Perception Survey 2015, represented by American Trade Chamber in Ukraine on 30 March 2016, 73 per cent registered no progress have been made in combating corruption during last two years. A clear majority (98 per cent) considered corruption as a widely spread phenomenon in Ukraine. 88 per cent faced corruption in doing business. 83 per cent of respondents are ready to cooperate with public authorities and enforcement agencies and submit full necessary information to hold corrupts accountable. At the same time, only 7 per cent had successful experience of such cooperation in 2015, and only 2 per cent signed the prosecution and conviction of corrupt. 35 per cent of companies do not expect newly established anti-corrupt agencies effectiveness and only 29 per cent take the opposite view. Nonetheless, Report shows some positive trends to increasing in the number of companies which do not consider it necessary to use corruption relations for business success (from 39 per cent in 2014 to 65 in 2015)³.

The majority of Ukrainian entrepreneurs (as well as the whole population) are not satisfied with the way the public administrations have been acting⁴. They feel it does not represent their interests. Business faces administrative barriers, bureaucracy, corruption, disregarding real interests of the citizens.

There is the biggest considerable discontent of small and medium entrepreneurs with the system of utility tariffs and subsidies. Large companies supplying electricity and gas, as a rule, are natural monopolists. Tariffs for public utilities have been increasing significantly over the past years. They are very high in comparison with the level of incomes of the major part of population. The state provides subsidies for the inhabitants with

³ http://old.chamber.ua/2016/Weekly/docs/Policy/ACC_BrochurePagesukr.pdf

⁴ Citizens' evaluation of the situation in Ukraine, attitude to political and social institutions, electoral ratings. The results of Razmkov Center sociological research (6-12 of March 2015) Accessed at: http://razumkov.org.ua/upload/1427287523_file.pdf

extra low income. Huge financial flows from the budget go directly to the energy supply companies. Money “is washed away” from the market, consumption declines as well as purchasing power. It has become increasingly difficult for small entrepreneurs to find a solvent client.

The adjustment of utility services tariffs to economically justified levels is believed to be reasonable under the circumstances. But there are doubts regarding the rationale of funds distribution. Moreover, shadow schemes exist in other spheres of the communal service reform. An example would be the following. To implement the governmental program the state-run bank provides a low-cost loan for thermal insulation. But entrepreneurs have no ability to compete for implementing the thermal insulation works or supplying construction materials for buildings insulation. The preferential loan could be received under very special condition. The bank requires from the borrower to contract with specified vendor and to pay artificially higher prices.

Such situations have a deep impact on the attitude to the law and public administration as well as fierce and inventive sabotage to reforms of a certain part of civil servants (we can mark considerable delays in establishing anti-corruption bodies and appointment of their heads, resistance to the implementation of e-declaration system, doubts arising as to how serious the vetting process is). An idea of a significant injustice is emerging in the minds of small and medium entrepreneurs. They support themselves and their families, generate substantial economic benefits, including job creation. They pay taxes and want to have good governance and favorable legislation in return.

4. Legal Regime of Entrepreneurship and Principles of Good Governance

As we have shown above there is a strong coherence between legal culture, on the one hand, and the quality of legal framework and governing which is manifested in a legal regime, on the other one.

Legal regime is considered as a system of principles and rules governing something, and which is created by law. It is framework of legal rules. In the authors' opinion, legal regime is a system of specific rules for some field of activity. Legal regime is based on some kind of legal decisions made by competent authorities (or government). Simply put «governance» means: the process of decision-making and the process by which decisions are implemented (or not implemented). Also, the authors think that governance has equal principles regardless of the working area: for example, education and mineral extractions have the same management's ground. It

means that scholars can identify the benchmark of good governance, something like Weber's "ideal type" in financial and economic law.

Most part of scholars argue, that with the end of the Cold War, good governance has been mainstreamed into the development strategies of international organizations, such as the UN or the World Bank, but also of individual Western states, such as the United States or the Federal Republic of Germany (Börzel, Pamuk, Stahn 2008). But what elements does "good governance" include? In accordance with Declaration on Partnership for Sustainable Global Growth of IMF, this institution is promoting good governance in all its aspects, including by ensuring the rule of law, improving the efficiency and accountability of the public sector, and tackling corruption, as essential elements of a framework within which economies can prosper is very important⁵. World Bank in Worldwide Governance Indicators-Ranking uses such categories as Voice & Accountability, Political Stability and Absence of Violence/Terrorism, Government Effectiveness, Regulatory Quality, Rule of Law, Control of Corruption⁶.

Five principles of good governance are identified in the Summaries of EU legislation: "White Paper on governance" (2001). They include openness (means that the government institutions should attach more importance to transparency and communication with citizens in their decision-making); systematically citizen's participation in the drafting and implementation of policies; accountability (the role of each party and each authority's organ in the decision-making process needs to be clarified. Each actor involved should then assume responsibility for the role given to them); effectiveness of good government (realizing by taking decisions at the appropriate level and time); coherence.

The special characteristics of good governance are defined in 1997 by the United Nations Development Program "Governance for sustainable human development": 1) Participation; 2) Rule of law; 3) Transparency; 4) Responsiveness; 5) Consensus orientation; 6) Equity; 7) Effectiveness and efficiency; 8) Accountability; 9) Strategic vision.

It assures that corruption is minimized, the views of minorities are taken into account and that the voices of the most vulnerable in society are heard in decision-making. It is also responsive to the present and future needs of society. In the authors' view, the last list of principles is much more complete and can be used for further analysis.

Also, which of these principles have taken place in the Ukrainian economic and financial law?

⁵ <https://www.imf.org/external/np/exr/dec.pdf>

⁶ <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home>

Real entrepreneur's participation in the law-making process and law-realization depends on their own interests and specifics of their working area. For example, in accordance with the Law of Ukraine "On Principles of Regulatory Policy in Economic Activity" from 11.09.2003 № 1160-IV⁷, entrepreneurs have a lot of rights on the law-making field: to submit legal proposals; to participate in drafting regulations; to submit comments and suggestions on the published draft regulations and to participate in open discussions of issues related to regulatory activities; to prepare independently regulatory impact analysis projects; to receive from regulators in response to the appeal, submitted in accordance with the law, information concerning their regulatory activities and others. Entrepreneur's activity in this area now is much higher, as it was before the Revolution of Dignity – for example, tax reform's project is one of the widely discussed themes in the Ukrainian society. But systematic work in this area is absent: on the one side, many entrepreneurs have no interest and no time to participate in all law-making procedures; on the second side, the authorities do not educate the public about all new legal projects.

The Ukrainian government's openness is also a huge problem. In our reality it means free access to 1) legislation and 2) process and result of governmental decision-making. According to the Law of Ukraine "On access to public information", access to this data provided by: 1) systematic and timely disclosure of information: in official papers and journals as Verkhovna Rada's Herald, Governmental Courier, Official Herald of Ukraine; on official websites on the Internet; on the single national web portal of open data; on information boards; in any other way; 2) providing on certain citizenship's requests for information.

Some limitation of access to public information can be established in the interests of national security, territorial integrity or public safety, for the prevention of disorder or crime, for the protection of public health, the reputation or rights of others humans; also disclosure can cause substantial harm to those interests and this harm outweighs the public interest in obtaining information. Practical problems of data access are located in time and payment field. The general rule is that the citizen's request should be answered in the term of five days. But, if for answer it is needed providing large amount of information or information search in a large amount of data, this term can be prolonged to twenty working days. It means that the manager of public information with the discretionary authority can delay the answer for one month or more. As a rule, public answer is free, but if it contains more than ten pages, a citizen must pay extra charges. One month of waiting and the need to pay for public information call the openness of the Ukrainian

⁷ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>

government into question. Some new steps in the direction of openness can be mentioned - for example, public procurement system "ProZorro", free access to more than hundred registers on the Internet. But Ukraine must understand that openness is only the tool but not panacea. And this openness works only when society has legal culture high enough to control authorities permanently.

Responsiveness of authorities in Ukraine takes a grotesque form. After the regime of V. Yanukovych, when official and unofficial reactions from government were rare, we can see very active position of the state and politic leaders. But often more powerful is the person, who has own mass-media. It gives them an opportunity to "push" some interesting decisions. For example, should all authority bodies in Ukraine have own Society Councils that help them to be more citizen-oriented. But in reality Councils can be either "decorative" or represent lobby interests of some huge financial groups. Consensus-orientation is a big problem for all divided societies; Ukraine in this issue is not an exception. The problem is that interests of entrepreneurs and interests of big part of citizens are different. The worker wants to earn more but the entrepreneur wants to pay less. Pensioners and students want to receive average pensions and scholarships, but tax burden on entrepreneurs is too high. Employees are interested in social insurance in case of diseases, unemployment or disability, but they do not want to pay for it. In every conflict of interests between entrepreneurs and the rest of population, the Ukrainian government favors the second side. For example, according to the Law of Ukraine "On Collection and Registration of the Single Contribution for Mandatory State Social Insurance" from 08.07.2010 № 2464-VI⁸, single fee for obligatory state social insurance is paid by employer at the rate of 22 per cent employee's salary. Also, entrepreneurs often have unofficial obligations to the local population as repair of roads, "gifts" for public schools and kindergartens. Ukrainian authorities call it "social responsibility of business". As a result, everybody loose: entrepreneurs go "into the shadow", the budget of the country receives no funds that entails lack of pensions and scholarships. In this system of relationship only big enterprises can have some benefits from the state, but interests of the rest of entrepreneurs are still unsatisfied.

According to Commercial Code of Ukraine from 16.01.2003 № 436-IV⁹, one of the management principles in the area of economic activity is freedom of entrepreneurship within the limits set by the law. The Law of Ukraine "On state registration of legal entities and individuals - entrepreneurs

⁸ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2464-17>

⁹ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/436-15>

and community groups” from 15.05.2003 № 755-IV¹⁰ prescribes no limitations for persons who want to run their own business. But in reality, equal rights of entrepreneurs are completely destroyed by corruption. For example, according to the Law of Ukraine “On public procurement” from 25.12.2015 № 922-VIII¹¹, August 1, 2016 was the time limit for all public structures using electronic system of public procurement “ProZorro”. Unfortunately, establishing of new system is not a guarantee of its fair use.

According to the indicators of global competitiveness index of the World Economic Forum (2015) Ukraine ranked 130 place (among 144 countries) in the category "government effectiveness"¹². According to Public Administration Reform Strategy of Ukraine for 2016-2020 years from 24.06.2016 № 474-p¹³, Ukrainian government wants to become more effective by the reform implementation in the areas of Public Financial Management; Providing of administrative services (administrative procedures, reduce of administrative burden, quality of service, e-government); Accountability - the organization, transparency and oversight, Public Service and Human Resource Management. The effectiveness of governmental activity in the field of entrepreneurship regulation is low because of two problems: it is depreciated and overregulated. The Decree of President of Ukraine “On the Strategy for Sustainable Development "Ukraine - 2020” from 12.01.2015 № 5/2015¹⁴ calls business deregulation as the main strategic way for our country to be more investment-attractive. The action plan for the deregulation of economic activity from 23.08.2016 № 615-p¹⁵ includes one hundred twelve items. Sometimes Ukrainian government rushes from one extreme to another – for example, two years ago the moratorium on authority inquiries for business was established. It entails the drop in product quality, concealment of income and further delocalization of business, etc.

Accountability may be understood in two forms: personal and institutional. According to the Law of Ukraine “On the central authorities” from 17.03.2011 № 3166-VI¹⁶, the institutional accountability is one of the activity principles for the Ukrainian governmental bodies. According to the legislation, most of the central authorities must report to Verkhovna Rada. In accordance with the Law of Ukraine “On local state administrations” from

¹⁰ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/755-15>

¹¹ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/922-19/page>

¹² The Global Competitiveness Report 2015-2016 Accessed at: <http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2015-2016/competitiveness-rankings/#indicatorId=GCI.A.01>

¹³ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80>

¹⁴ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

¹⁵ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/615-2016-%D1%80/paran9#n9>

¹⁶ <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3166-17>

09.04.1999 № 586-XIV¹⁷, local authorities are obliged to give full account to the local councils. The Law of Ukraine “On the civil service” from 10.12.2015 № 889-VIII¹⁸ establishes the rule: The heads of the executive authority should give their annual public report to the representatives of the community councils, associations, employers organizations, trade unions, non-profit organizations, experts, relevant industries and the media.

Consolidated reports are also posted on their official websites. Usually these reports bear no information about governmental activity. Personal accountability is also on the low level. Financial aspects of government officials’ life can be traced from their declarations. According to the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption” from 14.10.2014 № 1700-VII¹⁹, persons who perform state functions, must fill in the e-declaration annually on the official website of the National Agency of Corruption Prevention. Entrepreneurs in Ukraine have no opportunity to expose government to some kind of liability: legal, politic etc. One legal way to oblige authorities do their work is filing a lawsuit under the rules of the Code of Ukraine on Administrative Proceeding from 06.07.2005 № 2747-IV²⁰.

The strategic programs in Ukraine are quite well represented on the legislative level. Over the past two years Ukraine adopted about ten National Strategies, such as Strategy for Sustainable Development “Ukraine – 2020”²¹, Poverty Reduction Strategy²², Ukraine cyber security strategy²³, the Development Strategy for the State Border Service²⁴, etc. But in reality it looks like strategic vision and strategic thinking are not inherent for Ukrainian government. The majority of previously approved strategies remains unimplemented or was canceled. The Action plan for deregulation of economic activity was amended twice over the past two years. The Commercial Code of Ukraine, the basic legal act for business, was amended 19 times in the period from 2014 to 2016. The strategic vision also means the opportunity to know where the final destination point is. So, Ukraine should define the priorities and follow them.

Black’s law dictionary defines rule of law as *a legal principle, of general application, sanctioned by the recognition of authorities, and usually expressed in the form of a maxim or logical proposition* (Black 1968, p.

¹⁷ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/586-14>

¹⁸ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>

¹⁹ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>

²⁰ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>

²¹ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>

²² <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/161-2016-%D1%80>

²³ <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>

²⁴ <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1189-2015-%D1%80>

1497). Usually the term “rule of law” includes five elements: Access to justice and judicial review; Legal certainty; Proportionality; Equality and non-discrimination; Transparency (Leal-Arcas R., 2014). The last three elements are described above. Access to justice can be understood in financial and institutional aspects. Financial issues of justice relate to the amount of the court fee and corresponding litigation costs. According to the Law of Ukraine “On the court fee” from 08.07.2011 № 3674-VI²⁵, submitting a claim to the Commercial Court an entrepreneur has to pay a court fee of 1.5 percent of claim cost, but not less than 1 minimum wage. The court fee for filing an administrative claim is 1 percent of claim cost, but not less than 0.4 minimum wages and not more than 5 minimum wages. Court fee rates were increased by law in 2015. This action made access to justice for certain groups of the population almost impossible. Judicial protection by court became useless for entrepreneurs in Ukraine. That is why they use non-judicial ways for doing business, such as “shadowy” and fictitious transactions, creating corrupt links etc., and acting this way they cannot expect that the court will protect their rights. Institutional right to claim has no limitation – any person can file a lawsuit. This possibility is also guaranteed by the Constitution. But in some cases it is hard to choose the right court and the right kind of proceedings. For example, commercial litigations sometimes have very little difference with administrative litigations. Also, the subject of judicial review in commercial proceeding is very close to civil proceedings. Place of court is also a huge problem – Ukrainian legislation contains at least four rules concerning territorial jurisdiction. All these gaps in law allow to transfer cases from one court to another, and to delay the start of proceedings.

The condition of the legal certainty is hardly observed in Ukraine. Changes in the legislation are a normal process for the Ukrainian state. Very often new laws are valid only for a few days. On the other side, some part of the Ukrainian legislation is the heritage of the USSR. An entrepreneur cannot be certain in the judgment that will be made in his/her case. Unified state register of judgments makes clear that two judgments on similar cases may be very different in different courts. Also, the absence of the rule of law in general and the legal certainty in particular is one more negative characteristics of the legal regime for Ukrainian entrepreneurship.

Conclusion

As discussed above, the current state of the legal culture of Ukrainian entrepreneurs and their attitude to the law are closely related to the legal framework and governing practice. The particular amendments improving

²⁵ <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>

business environment are clearly needed as well as modernization of existing patterns in the administrative practice. Most importantly, however, challenges facing the post-revolutionary Ukrainian society require a comprehensive reassessment of the law essence and the ideology of the legal regulation. The system of values, protected by the Ukrainian law, still retains the imprint of the Soviet legal thinking. Negative stereotyping of the law, particularly during the Soviet era, as just an instrument of the political power or means of coercing die slowly, and state will and perseverance are required to be overcome.

Despite human rights being declared the highest priority, the Ukrainian legislative acts are based on the domination of the state interests over the individual ones. They mostly intended to resolve organizational, institutional, financial and other challenges, faced by the administrative system, or assure formal compliance with the conditions set by the International Monetary Fund (IMF) and other international donors. Some principles of good governance such as openness, transparency, accountability, are enshrined in the Ukrainian legislation (Law of Ukraine on Central Executive Bodies No. 3166- VII of 17 March 2011, Law of Ukraine on Civil Service No. 4050-VI of 17 November 2011, Law of Ukraine on Cabinet of Ministers of Ukraine No.794-VII of 27 February 2014), but they are often neglected in the administrative practice. But reliability, legal certainty, protection of legal expectation, predictability of administrative actions, proportionality is not even mentioned in the laws as well as the rights to good governance or to good administration. The implementation of these critical legal and ideological points is discussed among the academic community, but ignored in making laws and administrative practice.

In fact, the literal adherence to legal text appears to be more important than fairness. We therefore allow ourselves to give another example of neglecting core values. On 30 November 2013 the authorities used force against the protesters at first time. Protesting students were attacked at night with batons and thunder flashes. Many of them were severely beaten, it caused numerous casualties. The overwhelming majority of the population condemned this reaction. The Revolution of Dignity began with these events. Some small private entrepreneurs stopped to pay taxes in order not to support criminal regime. It was justifiable taking into account that the national coffers of funds were fully emptied after Yanukovich's escape. The debt was fully repaid after the change of power in the country in February 2014. But disputes and litigation with the tax authorities on punitive sanctions (fines) are still ongoing.

The legal provision concerning small and medium entrepreneurs contains the norms that are too complicated and stringent. The whole idea of

the legal regime established by the current Ukrainian legislation is to provide strict legal controlling, rather than the rule of law. There are only few facilitating rules and regulations for business. The entrepreneurs that make up the country's economy have not real confidence in the rule of law and the protection of their rights.

The legal culture could not be changed overnight. Its evolution is a complicated process. Ukrainian small and medium entrepreneurs proved their ability to break old patterns in 2013-2014. And now it is time for the State to change governing models and legislation ideology. The reexamination of administrative values and state priorities is the only way to tackle the multiple challenges faced by Ukraine.

References:

1. Berger B., 1991, *The culture of entrepreneurship*, ICS Press, San Francisco.
2. Black H. C., 1968, *A Law Dictionary*, Fours Edition, West Publishing Co, St. Paul, Minn.
3. Börzel T, Pamuk Y, Stahn A., 2008. *Good Governance in The European Union*. Access mode: <http://www.fu-berlin.de/europa>
4. Fukuyama F., 2001, *Culture and Economic Development: Cultural Concerns*, [in:] *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, Amsterdam.
5. Leal-Arcas R., 2014. *Essential Elements of the Rule of Law Concept in the EU*. Legal Studies Research Paper. Nr. 180
6. Meniuk O. A., 2003, *Theoretical and practical aspects of the legal culture of entrepreneurs*, The V. M. Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Science, Kyiv.
7. Sereda O., 2010, *The Legal Culture in Ukraine. Who is guilty and what should we do?*, "Viche", Nr 14.
8. Sharavara I., 2015, *Legal consciousness and legal culture in Ukraine: the problem of the formation*, "National law journal: theory and practice", Nr 3, Vol.1.
9. Zagorsky L. D., Kalnytsky E. A., 2013, *Legal education as a fundamental factor of the modern democratic society formation in Ukraine*, "Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University", Nr 4 (18).
10. Zavgorodnia V., 2015, *The reform of administrative law in Ukraine: European integration aspect*, 2nd International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts, SGEM 2015, Conference Proceedings, Aug 26 - Sept 01, Book 2, Vol. 1.

Prawo, praktyka administracyjna i kultura ukraińskiej przedsiębiorczości

Streszczenie

Prywatni przedsiębiorcy na Ukrainie odegrali znaczącą rolę w przełomowych wydarzeniach mających miejsce na przełomie 2013 i 2014 roku, określanych najczęściej mianem Rewolucji Godności. Biorąc w niej udział, za główny swój cel uznali zwalczenie korupcji i ustanowienie niezależnego państwa prawa. Przedsiębiorcy niechętnie odnosili się do reżimu Wiktora Janukowycza przede wszystkim dlatego, że jego rządy uniemożliwiały prowadzenie uczciwej i zgodnej z prawem działalności gospodarczej. Po dwóch latach od upadku reżimu na Ukrainie wciąż jednak daje się zaobserwować działania pozorne ze strony państwa, nadużycia prawa podatkowego, nielegalne zatrudnianie pracowników oraz inne negatywne zjawiska. Większość przedsiębiorców zmuszona jest do omijania prawa tylko po to, aby zapewnić ciągłość swym firmom.

W artykule opisane zostały współczesne trendy w ukraińskim prawie, odzwierciedlające obecny stosunek państwa do przedsiębiorców. Zdaniem autorek, główną przyczyną konfliktu między państwem a małym i średnim biznesem, a zarazem czynnikiem odpowiedzialnym za omijanie prawa przez przedsiębiorców, są wartości, na których oparte jest ustawodawstwo i działalność administracji publicznej. W funkcjonowaniu instytucji państwowych dalej bowiem daje się odnaleźć postsowiecki stosunek do prawa. Działania antykryzysowe oparte są np. na ograniczeniach i próbach wyciśnięcia z biznesu jak największej ilości pieniędzy. Państwo ukraińskie nie respektuje też zasady proporcjonalności, w wyniku czego prowadzenie działalności gospodarczej zgodnie z prawem jest nieopłacalne. Skuteczne rozwiązanie tego problemu pozostaje niemożliwe bez zasadniczych zmian w stosunku państwa do małych i średnich przedsiębiorstw.

Słowa kluczowe: małe i średnie przedsiębiorstwa, administracja publiczna, kultura prawna, wartości prawne.

Eugeniusz Smyrnów

Kijowski Narodowy Uniwersytet Ekonomiczny im. Wadyma Hetmana
Katedra Ekonomiki Przedsiębiorstw
Wydział Ekonomii i Zarządzania
Email: s@edim.ua

Olga Smyrnowa

Katedra Historii Ukrainy XIX i początku XX w.
Instytut Historii Ukrainy
Narodowa Akademia Nauk Ukrainy
Email: olga@edim.ua

Łukasz Kutyło

Uniwersytet Łódzki
Katedra Socjologii Polityki i Moralności
Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Email: lukas.kutylo@gmail.com

Normatywna organizacja zachowań społecznych w ramach ukraińskiego modelu gospodarczego. Analiza sytuacji obecnej i historycznych uwarunkowań

Abstrakt

W artykule przedmiotem rozważań uczyniono ukraiński model rozwoju gospodarczego, a dokładnie jego zdolność do takiej organizacji zachowań jednostkowych, która sprzyja generowaniu kapitału normatywnego. Uwaga autorów skoncentrowała się na systemie gratyfikacji społecznych i układach społecznych, porządkujących interakcje w ramach ukraińskiego społeczeństwa. W ocenie obu tych elementów odwołano się do danych pochodzących z Generalnego Sondażu Społecznego z 2009 roku. Przedmiotem refleksji uczyniono także ich potencjalne, historyczne uwarunkowania.

Słowa kluczowe: kapitał normatywny, model rozwoju gospodarczego, Ukraina, historia gospodarcza.

Wprowadzenie

W sytuacji, gdy przekonanie o niezdolności danego systemu społecznego do zaspokajania potrzeb i realizacji oczekiwań członków zbiorowości staje się coraz bardziej powszechne, prawdopodobieństwo, że uruchomiony zostanie proces mobilizacji społecznej, a więc proces, w wyniku którego zbiorowość ma możliwość przejścia od stanu dysfunkcjonalnego do stanu

pożądanego, wzrasta. Istotną rolę w tym procesie należałoby przypisać oddolnemu bądź odgórnemu, inicjowanemu przez elity, wyzwaniu energii społecznej i koncentrowaniu jej na tych obszarach życia społecznego, które wydają się ważne dla osiągnięcia celu. Odbywa się to głównie poprzez te normy społeczne, które dyscyplinują sposób pełnienia ról społecznych, ważnych z punktu widzenia zachodzącej w tej zbiorowości mobilizacji.

W niniejszym artykule nasza uwaga skoncentrowała się na Ukrainie i na próbach, jakie dokonują się w tym kraju, aby ukształtował się w nim bardziej efektywny porządek polityczny i gospodarczy, w większym stopniu spełniający oczekiwania obywateli. Ze względu na to, że problematyka rozważań jest niezwykle szeroka i rozbudowana, to postanowiliśmy ograniczyć naszą refleksję wyłącznie do tych zagadnień, które dotyczą rozwoju gospodarczego. Przedmiotem analizy uczyniliśmy zatem ukraiński model gospodarczy, a także historyczne czynniki, które odcisnęły na nim swe piętno. Interesowało nas głównie to, w jakim stopniu składające się na niego mechanizmy przyczyniają się do internalizacji tych dyscyplinujących norm, które sprzyjają mobilizacji społecznej.

Rozważania rozpoczęliśmy od przedstawienia koncepcji kapitału normatywnego oraz analizy ukraińskiego modelu gospodarczego w kontekście pojęć, jakie na gruncie tej koncepcji się pojawiają. Następnie przeszliśmy do omówienia potencjalnych uwarunkowań historycznych, które przyczyniły się zapewne do jego ukształtowania. Naszą refleksję kończymy podsumowaniem. Zastanawiamy się w nim nad możliwymi zmianami w obrębie tego modelu, które zwiększyłyby szanse na to, że zachodząca na Ukrainie mobilizacja społeczna zakończyłaby się sukcesem.

1. Koncepcja kapitału normatywnego

Punktem wyjścia dla refleksji przedstawionych w artykule stała się wciąż jeszcze opracowywana koncepcja kapitału normatywnego (zob. Kutyło 2015, 2016). Pod pojęciem tym należy rozumieć zespół zinternalizowanych przez jednostkę regulacji normatywnych, dyscyplinujących ją i skupiających jej aktywność na określonych obszarach życia społecznego. Dzięki takiej organizacji zasobów ludzkich, której skutkiem jest akumulacja kapitału normatywnego, w zbiorowości zachodzi proces mobilizacji ukierunkowany na realizację społecznie poświadczonych celów. Źródłem inspiracji dla tej koncepcji stała się teza postawiona przez M. Webera w jego pracy pt. *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* ([1904-1905] 2010). Zgodnie z poglądem sformułowanym przez niemieckiego uczonego, jednym z czynników decydujących o sukcesie gospodarczym Europy Północnej był etos protestancki, a szczególnie rzecz ujmując taki zespół regulacji normatywnych, który dyscyplino-

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyło

wał członków tych społeczeństw i koncentrował ich aktywność na pracy. Ta postępująca wraz z Reformacją reglamentacja życia jednostki, a także ingerencja we wszystkie sfery życia prywatnego i publicznego, której wyraźnym przejawem stała się purytańska asceza, była zdecydowanie bardziej odczuwalna od dotychczasowych rządów Kościoła katolickiego (Weber 2010:24). Reglamentacja ta miała też dwie wyjątkowe cechy. Po pierwsze, dyscyplinowanie dotyczyło nie tylko ludzi religijnych *par excellence*, skupionych w chrześcijańskich zakonach (także świeckich), ale wszystkich członków danej zbiorowości (Ibidem: 86-87). Po drugie, doktryna protestancka, zwłaszcza w swej kalwińskiej postaci, definiowała obszar życia społecznego, w ramach którego miała manifestować się energia społeczna, skoncentrowana dzięki dyscyplinującym regulacjom normatywnym. Tym obszarem miała być sfera zawodowa (Ibidem:87).

Teza ta od początku budziła liczne kontrowersje. W pierwszych dyskusjach, jakie pojawiły się po wydaniu pracy M. Webera, dominował pogląd, że opisane przez niego mechanizmy obecne są nie tylko na gruncie protestantyzmu, ale daje się je dostrzec także w innych tradycjach religijnych (zob. Andreski 1992; Samuelsson [1957] 1992; Sombart 1913). Idea ta zaczęła zyskiwać na znaczeniu, gdy szybkiego wzrostu gospodarczego doświadczyły te kraje, głównie dalekowschodnie, które w opinii M. Webera nie posiadały odpowiednich zasobów kulturowych do uformowania nowoczesnego kapitalizmu (zob. Chong 2002; Novak 1993). Ten dylemat dotyczący czynników, które umożliwiają wzrost gospodarczy, wydaje się możliwy do rozwiązania, gdy swoją uwagę skupimy nie na wnioskach, do jakich doszedł niemiecki uczony, ale na rudymenarnych założeniach jego koncepcji. W swej pracy M. Weber dokonał bowiem niczego innego, jak opisu mechanizmów składających się na mobilizację społeczną. Mimo, że przedmiotem swej uwagi uczynił szczególny jej typ, a więc mobilizację zachodzącą w wymiarze gospodarczym, to zarazem zidentyfikował sprzyjające jej regulacje normatywne oraz procesy zwiększające prawdopodobieństwo ich internalizacji. Problem, który stał się podłożem dla późniejszych kontrowersji polega na tym, że M. Weber skupił się ostatecznie nie tyle na tych uniwersalnych mechanizmach, co raczej na ich kulturowych manifestacjach.

Czym zatem jest poszukiwany przez niego *duch kapitalizmu*, a może bardziej właściwie – *duch mobilizacji*? Na fundamentalnym poziomie składają się na niego regulacje normatywne dyscyplinujące jednostkę, a dokładniej dyscyplinujące sposób odgrywania przez nią tych ról społecznych, które wydają się ważne dla zaistnienia i podtrzymania mobilizacji ukierunkowanej na realizację określonych celów. Zanim zastanowimy się, w jaki sposób ten kosztowny skądinąd proces dyscyplinowania członków danej zbiorowości zachodzi, powinniśmy skupić uwagę na samych regulacjach normatywnych,

składających się na rolę społeczną. Nazwaliśmy je mianem *normatywnych dyspozycji behawioralnych* (NDB). W obrębie każdej roli społecznej daje się wyodrębnić *repertuar potencjalnych NDB*. Jeśli jednostka zdecyduje się na realizację obecnego w tym repertuarze wzoru zachowania, to jej działanie spotyka się z akceptacją otoczenia bądź przynajmniej nie towarzyszą mu sankcje negatywne. Ten repertuar nie jest statycznym tworem. Podlega ciągłym zmianom, inicjowanym bądź przez samą jednostkę, bądź przez środowisko społeczne, w jakim ona się znajduje. W sytuacji mobilizacji następuje redefinicja ról, zwłaszcza tych, które pozostają funkcjonalnie istotne dla tego procesu. W ramach typowego dla nich repertuaru NDB coraz częściej pojawiają się takie dyspozycje, które dyscyplinują jednostkę, a także w większym stopniu skupiają jej aktywność na danym obszarze życia społecznego (a więc mocniej wiążą jednostkę z tą rolą społeczną). Pojęcie kapitału normatywnego odnosi się właśnie do tych dyscyplinujących dyspozycji behawioralnych.

Pojawiają się tutaj jednak dwa pytania. Po pierwsze, w jaki sposób ta sytuacja mobilizacji zostaje zapoczątkowana? Jeśli chodzi o rozwój gospodarczy Europy Północnej, to zdaniem M. Webera bodźcem inicjującym były idee religijne. Takie podejście spotkało się jednak z falą krytyki już w początkowym okresie dyskusji nad sformułowaną przez niego tezę. Wielu autorów sugerowało bowiem, że wskazane idee są czynnikiem wtórnym wobec zachodzących na północy kontynentu procesów ekonomicznych (zob. Samuelsson [1957] 1992, Robertson 1959). Ta perspektywa obecna jest także w dzisiejszych dyskusjach, gdzie twierdzi się, że Reformacja do pewnego stopnia stanowiła reakcję na niszę rynkową, jaka powstała wraz z napływem kruszców z Nowego Świata oraz upadkiem szlaków handlowych łączących Europę z Azją (zob. Anievas, Nisancioglu 2015). Z tego punktu widzenia, protestancki ascetyzm pozostawał strategią adaptacyjną umożliwiającą dostosowanie się do nowych okoliczności. Wytworzył kulturę zorientowaną na pracę i produktywność, a w konsekwencji przyczynił się do zagospodarowania niszy, która się pojawiła. Jeśli rozpatrzymy tę sytuację z perspektywy ewolucyjnej (zob. Ostrom 2000), to dyscyplinujące regulacje normatywne zastąpiły te, które okazały się w tych okolicznościach bezużyteczne. Być może, mechanizmy składające się na mobilizację są w ogóle pewną kontynuacją sposobów, za pomocą których społeczeństwa pierwotne adaptowały się do warunków otoczenia przyrodniczego, z tą różnicą, że dzisiaj procesy dostosowawcze odnoszą się do dynamicznie zmieniającego się środowiska społecznego.

Drugie pytanie towarzyszące tym rozważaniom dotyczy tego, w jaki sposób kapitał normatywny jest przez jednostkę akumulowany i użytkowany? Wydaje się, że istnieją mechanizmy zwiększające prawdopodobieństwo

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyło

przyswojenia tych dyscyplinujących dyspozycji i ich urzeczywistniania w życiu codziennym. Mechanizmy te nazwaliśmy mianem pośredniczących. Wśród nich wyróżnić można m.in.: dyskursywne strategie mobilizacyjne, systemy gratyfikacji społecznych oraz układy społeczne. Jeśli chodzi o te pierwsze, to składają się na nie różne narracje (w tym mity, argumentacje) dostarczające wyjaśnień, dlaczego należy zinternalizować dyscyplinujące dyspozycje. Ze względu na to, że strategie te gwarantują członkom zbiorowości poczucie sensu, to koszty związane z realizacją tych wzorów zachowania ulegają zmniejszeniu. M. Weber *implicite* zidentyfikował ich obecność zarówno w pismach M. Lutra, w których praca ulegała uświęceniu, stawała się modlitwą (Weber 2010:60), jak i w kalwińskiej doktrynie o predestynacji (Ibidem:69-81). Źródłem tych strategii dyskursywnych wydają się być elity, rozumiane tutaj jako jednostki dysponujące wpływem na innych (zob. van Dijk 1996:84-104). Z kolei, jeśli chodzi o system gratyfikacji społecznych, to pod pojęciem tym należy rozumieć sposób organizacji dostępu do społecznie pożądanых nagród. Jednostka przyswaja bowiem i realizuje dyscyplinujące NDB tylko wówczas, gdy wiąże się to z uzyskiwaniem przez nią oczekiwanych gratyfikacji społecznych, bądź ma nadzieję, że nagrody te uzyska w przyszłości. Założenie to implikuje określone oczekiwania wobec systemu gratyfikacji społecznych, który powinien być: efektywny (a więc gwarantujący odpowiednie gratyfikacje), sprawiedliwy (tzn. zapewniający „uczciwy” podział nagród), przejrzysty (tzn. składający się z reguł zrozumiałych dla członków danej zbiorowości) oraz stabilny (zob. Kutyło 2016:18). Ostatnim z wymienionych tutaj mechanizmów pośredniczących jest układ społeczny. Pod pojęciem tym należy rozumieć sposób organizacji interakcji w ramach zbiorowości, który sprzyja akumulacji kapitału normatywnego bądź też ten proces hamuje. Dla przykładu, o ile jedne osoby są w stanie realizować kosztowne NDB w warunkach gwarantujących im bezpieczeństwo, o tyle inne będą potrzebowały do tego większej autonomii. Wydaje się, że pojęcie układu społecznego, dotyczące różnych wymiarów uporządkowania interakcji w ramach danej zbiorowości, koresponduje z terminami *kultura organizacyjna* i *kultura narodowa* w znaczeniu, jakie nadał im G. Hofstede (zob. Hofstede G., Hofstede G.J., Minkov 2011).

Mechanizmy pośredniczące są niezbędne do zainicjowania i podtrzymania procesu mobilizacji. W sytuacji, kiedy działają wadliwie, a prawdopodobieństwo tego wzrasta z czasem, reprezentanci danej zbiorowości tracą zapał do realizacji kosztownych dyspozycji behawioralnych. Wyjaśnienia, stanowiące dotychczas źródło motywacji, przestają być przekonujące. System gratyfikacji społecznych staje się coraz bardziej wadliwy, zamykając dostęp do społecznie pożądanых nagród tym, którym się one w największym stopniu należą. W przypadku mobilizacji ukierunkowanej na cele gospodar-

cze sytuacja ta skutkuje zazwyczaj wstrzymaniem akumulacji kapitału normatywnego, a w konsekwencji też i zahamowaniem wzrostu gospodarczego (zob. Acemoglu, Robinson 2014). Podobne zjawisko ma miejsce, gdy brak jest odpowiedniej organizacji interakcji, takiego ich uporządkowania, które byłoby spójne z wartościami członków danej zbiorowości. Było ono widoczne m.in. w polskich fabrykach w okresie komunizmu (Walczak-Duraj 2002:59-87).

2. Ukraiński model gospodarczy i jego zdolność do generowania kapitału normatywnego

Rozważania podjęte w części teoretycznej artykułu warto umiejscowić w określonym kontekście. Interesującym przykładem wydaje się w tym przypadku Ukraina, a więc kraj, który dysponuje dużym potencjałem, zarówno ludzkim, jak i infrastrukturalnym, a mimo to mający problem m.in. z uzyskaniem satysfakcjonującego poziomu rozwoju gospodarczego. Przyjmując za jego miarę wskaźnik być może niedoskonały, jakim jest wartość Produktu Krajowego Brutto (PKB) *per capita*, ale w klarowny sposób wyliczany i umożliwiający nam dokonywanie porównań między różnymi krajami, musimy stwierdzić, że ciągu ostatnich 25 lat postęp gospodarczy, jaki nastąpił na Ukrainie był nieznaczny. O ile w 1991 roku, a więc w momencie, kiedy Ukraina ogłosiła niepodległość, wartość tego wskaźnika wynosiła 1 490 dolarów¹, o tyle w 2015 pozostawała ona na niewiele wyższym poziomie – 2 115 dolarów². Ten wzrost okazał się niewielki na tle innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Istnieje zapewne wiele czynników, które o tym zdecydowały. Nasza uwaga skupi się jednak na tych, które wprost dotyczą tego, na ile ukraiński model rozwoju gospodarczego sprzyja generowaniu omawianego przez nas kapitału, a w jakim stopniu ten proces hamuje, w krótszym i dłuższym okresie.

Rozważając ów model skupiliśmy się przede wszystkim na zdefiniowaniu średniej, przeciętnej wartości kapitału normatywnego. Przedmiotem analizy uczyniliśmy ponadto funkcjonalność obecnego na Ukrainie systemu gratyfikacji społecznych, a także sposoby porządkowania interakcji, kształtujące to, co wcześniej nazwaliśmy mianem układów społecznych. Badaniem nie zdołaliśmy objąć strategii dyskursywnych, składających się ze schematów motywacyjnych i interpretacyjnych, odpowiedzialnych za rozpowszech-

¹ Należy tutaj zaznaczyć, że w dokonywanych przez nas porównywaniach opieramy się na obecnej wartości dolara. Same dane zaś zostały zaczerpnięte z bazy Banku Światowego (<http://databank.worldbank.org>).

² W ciągu tych 25 lat niepodległości wskaźnik PKB *per capita* był najwyższy w 2008 roku. Jego wartość sięgnęła wówczas prawie 4000 dolarów.

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnova, Łukasz Kutyło

nianie norm dyscyplinujących i wyjaśnień skłaniających do ich przestrzegania. Tego rodzaju analiza znacznie wykraczałaby poza niniejsze, skromne refleksje.

Jeśli chodzi o średni, przeciętny poziom kapitału normatywnego oraz ocenę dysfunkcjonalności systemu gratyfikacji społecznych, to odwołaliśmy się w tym przypadku do danych zebranych w ramach Generalnego Sondażu Społecznego w 2009 roku (projekt pt. „Nierówności społeczne”). Należy mieć świadomość, że opieranie się tylko na jednym źródle może być niemiarodajne. W tej sytuacji jednak, gdy brakuje badań, których celem byłby pomiar kapitału normatywnego, a także ocena efektywności mechanizmów pośredniczących, takie podejście wydaje się choć w części uzasadnione.

Naszą analizę rozpoczęliśmy od zdefiniowania średniego poziomu kapitału normatywnego na Ukrainie oraz – dla porównania – w innych krajach europejskich. Uznaliśmy, że jego odzwierciedleniem będzie to, w jakim stopniu jednostka: wywiązuje się ze swych obowiązków, jest zaangażowana w to, co robi oraz potrafi wytrwać w działaniach, których efekty dostrzeże dopiero po jakimś czasie. Dwa pytania (N24, N25) obecne w Generalnym Sondażu Społecznym z 2009 roku zdawały się umożliwiać dokonanie pomiaru kapitału normatywnego³. Na ich podstawie zbudowaliśmy skalę, która okazała się być rzetelna (wartość alfa Cronbacha wyniosła $\alpha=0,807$). Średnia wartość, jaką mógł uzyskać respondent mieściła się w przedziale od 1 do 4

³ W pierwszym z nich respondent miał ustosunkować się do następujących stwierdzeń, określić, na ile w jego przypadku są one prawdziwe: (a) „Sumiennie pracuję, aby wypełnić moje codzienne obowiązki, nawet jeśli jestem trochę chory/a”; (b) „Wykonuję najlepiej, jak potrafię, nawet te zadania, których nie lubię”; (c) „Sumiennie pracuję nad wykonaniem podjętych zadań, nawet jeśli pierwsze rezultaty są widoczne dopiero po dłuższym czasie”. Odpowiadając badany mógł wskazać jedną z następujących kategorii: „zdecydowanie się zgadzam”, „zgadzam się”, „nie zgadzam się”, „zdecydowanie się nie zgadzam”, „trudno powiedzieć”. Mimo, że pytanie wprost nie odnosiło się do zagadnień związanych z pracą zawodową, a więc z tym obszarem życia społecznego, który w trakcie mobilizacji ukierunkowanej na cele gospodarcze w sposób szczególny podlega dyscyplinowaniu, to jednak odpowiedzi badanego pośrednio pozwalały nam scharakteryzować jego podejście do pełnienia ról zawodowych. Jeśli chodzi o pytanie N25, to miało ono charakter retrospektywny. Respondent miał się w nim ustosunkować do następujących stwierdzeń, określających to, w jakim stopniu wywiązywał się w przeszłości z roli ucznia: (a) „Bardzo starałem/staralam się chodzić do szkoły codziennie, nawet jeśli byłem/byłam trochę chory/a lub gdy był jakiś inny uzasadniony powód, abym został/a w domu”; (b) „W szkole wykonywałem/wykonywałam najlepiej jak potrafiłem/potrafiłam, nawet te prace i zadania, których nie lubiłem/lubiłam”; (c) „Sumiennie pracowałem/ pracowałam nad wykonywaniem szkolnych zadań, nawet jeśli uzyskanie jakichś wyników zabierało dużo czasu”. Mimo, że odpowiedzi respondenta pozwalały nam określić poziom jego zaangażowania w pełnieniu roli ucznia, to jednak samo pytanie bardziej interesowało nas ze względu na ów retrospektywny charakter. Przyjęliśmy, że badany odnosząc się do zawartych w nim stwierdzeń projektował swój obecny stosunek do obowiązków na to, w jaki sposób odgrywał rolę ucznia w przeszłości.

(im wyższa, tym wyższy poziom omawianego kapitału). Mimo, że same pytania wydały się nam interesujące, to możliwość ich użycia okazała się ograniczona. Zadano je bowiem respondentom z ośmiu wybranych krajów europejskich. Wśród nich była także Ukraina, gdzie średni poziom kapitału normatywnego okazał się istotnie wyższy niż w innych państwach (poza Węgry). W tabeli nr 1 przedstawiliśmy wyniki jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA), gdzie zmienną zależną była średnia wartość kapitału normatywnego, a czynnikiem – kraj respondenta.

Tabela 1
Średnia wartość kapitału normatywnego w wybranych krajach europejskich (2009, $p < 0,001$)

Kraj	N	Średnia wartość KN	Odchylenie standardowe	Błąd standardowy	95% przedział ufności dla średniej	
					<i>Dolna granica</i>	<i>Górna Granica</i>
Austria	928	3,1295	0,54353	0,0178	3,0945	3,1645
Czechy	1149	3,0975	0,56466	0,0166	3,0648	3,1302
Finlandia	755	3,0854	0,48650	0,0177	3,0507	3,1202
Polska	1155	3,2358	0,47233	0,0139	3,2085	3,2631
Rosja	1459	3,2354	0,54355	0,0142	3,2075	3,2633
Ukraina	1805	3,2608	0,54355	0,0127	3,2357	3,2858
Węgry	984	3,3030	0,51127	0,1630	3,2710	3,3350
Włochy	784	2,8992	0,46330	0,1655	2,8657	2,9307
Ogółem	9019	3,1776	0,53446	0,0056	3,1665	3,1886

Źródło: International Social Survey Programme (Social Inequality IV).

Przedmiotem analizy uczyniliśmy także ocenę systemu gratyfikacji społecznych. Opierając się na pytaniu N2 staraliśmy się określić, w jakim stopniu sposób organizacji dostępu do nagród społecznych pozostaje dla respondentów wadliwy⁴. Bazując na stwierdzeniach w nim obecnych opraco-

⁴ Badany miał się w nim ustosunkować do czterech stwierdzeń: (a) „Tylko poprzez korupcję i przekupstwo w/na dzisiejszej [nazwa kraju] można zrobić karierę”; (b) „W/Na [nazwa kraju] tylko uczniowie z najlepszych szkół średnich mają duże szanse zdobyć wyższe wykształcenie”; (c) „W/Na [nazwa kraju] tylko bogatych stać na ponoszenie kosztów studiowania na wyższej uczelni”; (d) „W/Na [nazwa kraju] wszyscy ludzie mają takie same szanse dostania się na wyższą uczelnię niezależnie od płci, przynależności etnicznej, czy pochodzenia społecznego”. Odpowiadając badany mógł wskazać jedną z następujących kategorii: „zdecydowanie się zgadzam”, „zgadzam się”, „ani się zgadzam, ani się nie zgadzam”, „nie zgadzam się”, „zdecydowanie się nie zgadzam”. Jak widać, pierwsze ze stwierdzeń obecnych w pytaniu odnosi się do korupcji, utrudniającej bądź wręcz uniemożliwiającej równy

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyló

waliśmy skalę pozwalającą na pomiar subiektywnej dysfunkcjonalności systemu gratyfikacji społecznych. Uznaliśmy ją za rzetelną (wartość alfa Cronbacha wyniosła $\alpha=0,662$). System gratyfikacji społecznych był oceniany na skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało niski stopień dysfunkcjonalności, a 5 – wysoki jej poziom. Średni wynik, jaki uzyskała Ukraina okazał się najwyższy w Europie. W tabeli nr 2 przedstawiliśmy dane pochodzące z jednoczynnikowej analizy wariancji (ANOVA), gdzie zmienną zależną była ocena dysfunkcjonalności systemu gratyfikacji społecznych, a czynnikiem – kraj badanego.

Tabela 2

Średnia ocena dysfunkcjonalności systemu gratyfikacji społecznych w wybranych krajach europejskich (2009, $p<0,001$)

Poziom dysfunkcjonalności systemu gratyfikacji społecznych:	Kraje:
Bardzo niski	Dania (1,81), Norwegia (1,96)
Niski	Finlandia (2,19), Szwecja (2,22), Islandia (2,36), Cypr (2,43), Hiszpania (2,45), Szwajcaria (2,52)
Przeciętny	Austria (2,53), Belgia (2,69), Włochy (2,70), Słowenia (2,70), Niemcy (2,78), Słowacja (2,83), Estonia (2,83), Czechy (2,85), Portugalia (2,86)
Wysoki	Bułgaria (2,90), Łotwa (2,94), Chorwacja (2,98), Polska (3,03), Francja (3,13), Węgry (3,13)
Bardzo wysoki	Rosja (3,28), Ukraina (3,50)

Źródło: International Social Survey Programme (Social Inequality IV).

Na koniec przedmiotem analizy uczyniliśmy schematy organizowania interakcji w obrębie danej zbiorowości. Ten sposób porządkowania relacji społecznych zależy głównie od obowiązujących w niej przekonań, które często nie są formułowane wprost, a ich zakorzenienie w życiu społecznym sprawia, że traktuje się je jako coś danego, właściwego tej zbiorowości. Te schematy, czy używając pojęcia obecnego na gruncie naszej koncepcji –

i uczciwy dostęp do społecznie pożądanых zasobów. Trzy kolejne zaś dotyczą systemu oświaty, przygotowującego jednostki m.in. do pełnienia ról zawodowych. Z badań wynika, że mechanizmy blokujące mobilność społeczną na Ukrainie, przyczyniające się do polaryzacji możliwości edukacyjnych (i w konsekwencji także zawodowych) są już wyraźnie widoczne na poziomie szkoły średniej (Oksamytna, Stukalo 2013), a sam problem nierówności w dostępie do wiedzy i innych społecznie pożądanых dóbr jest przez elity polityczne bagatelizowany (Oksamytna 2012). Tym bardziej zasadne wydało nam się uwzględnienie tego wymiaru w analizie.

układy społeczne, wykazują tendencję do organizowania interakcji w różnych kontekstach społecznych, tych makrostrukturalnych i interpersonalnych. Aby określić ich cechy, odwołaliśmy się do wyników badań nad kulturą organizacyjną, prowadzonych przez G. Hofstede. Mimo, iż nie wyczerpują one problematyki porządkowania interakcji społecznych, to ich wyniki dostarczają interesującej wiedzy w tym temacie.

G. Hofstede i in. (2011) w swych rozważaniach uwzględnili ogółem sześć wymiarów, za pomocą których dokonali opisu kultur organizacyjnych. Są to kolejno:

- **dystans władzy** – określający poziom nierówności istniejących między przełożonymi a podwładnymi, a także stopień centralizacji decyzji w obrębie danej organizacji;
- **indywidualizm/kolektywizm** – w kulturach kolektywnych na działanie jednostki w większym stopniu oddziałuje jej przynależność do grup społecznych, zaś stosunki społeczne organizowane są w taki sposób, aby gwarantowały zbiorowości harmonijne funkcjonowanie, a jej członkom dawały poczucie bezpieczeństwa. Z kolei w indywidualnych większy nacisk kładzie się na autonomię jednostki;
- **męskość/kobiecość** – w kulturach kobiecych, istotną rolę zajmuje empatia, troska o innych, unikanie konfliktów i agresji, w męskich – współzawodnictwo, wyraźny podział ról;
- **unikanie niepewności** – te kultury, w których wartość ta jest szczególnie obecna mają tendencję do większego kontrolowania jednostek, a ich zachowanie regulują licznymi, najczęściej formalnymi regułami i przepisami;
- **orientacja krótkoterminowa/długoterminowa** – w tych pierwszych kulturach z podejrzliwością podchodzi się do zmiany społecznej, a dużą wagę przywiązuje się do tradycji i wypełniania zobowiązań społecznych. W tych drugich zaś dominuje bardziej pragmatyczne podejście, zgodnie z którym nacisk kładzie się nie tyle na poszanowanie powinności wynikających ze statusu, co raczej na indywidualny wysiłek, zapobiegliwość oraz oszczędne gospodarowanie zasobami;
- **pobłażliwość/powściągliwość** – wymiar ten określa stopień, w jakim ludzie próbują kontrolować swe pragnienia i impulsy; o ile w kulturach pobłażliwych dużą wagę przywiązuje się do optymizmu, cieszenia się życiem oraz do zabawy, o tyle w tych drugich istotną rolę odgrywa restrykcyjność ściśle regulująca ludzkie zachowanie.

Z analizy materiału badawczego zebranego przez G. Hofstede (zob. geert-hofstede.com) wynika, że ukraiński sposób organizowania i porządko-

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyło

wania interakcji, zwłaszcza na gruncie organizacji, cechuje: duży dystans władzy; niski poziom indywidualizmu, „męskości” oraz pobłażliwości; wyraźne unikanie niepewności oraz raczej orientacja długoterminowa. Szczegółowe dane dla państw europejskich zostały przedstawione w tabeli nr 3⁵.

Tabela 3

Sposób organizowania i porządkowania interakcji społecznych w wybranych państwach europejskich (w oparciu o dane pochodzące z badań Hofstede)⁶

Kraj	DW	I	M	UN	OD	P
Albania	90	20	80	70	61	15
Austria	11	55	79	70	60	63
Belgia	65	75	54	94	82	57
Bułgaria	70	30	40	85	69	16
Chorwacja	73	33	40	80	58	33
Czechy	57	58	57	74	70	29
Dania	18	74	16	23	35	70
Estonia	40	60	30	60	82	16
Finlandia	33	63	26	59	38	57
Francja	68	71	43	86	63	48
Grecja	60	35	57	100	45	50

⁵ Na podstawie danych zawartych w tabeli, a także tych dotyczących wzrostu gospodarczego oraz poziomu rozwoju gospodarczego, jesteśmy w stanie odpowiedzieć na dwa pytania. Po pierwsze, w jakim kierunku następuje zmiana układów społecznych, tak by cały czas dotrzymywały one kroku społecznym oczekiwaniom? Po drugie, jakie czynniki organizujące i porządkujące interakcje odgrywają największą rolę na wcześniejszych etapach rozwoju gospodarczego? Jeśli chodzi o pierwszą kwestię, to korelacja wartości odzwierciedlających obecne w tabeli wymiary z poziomem rozwoju gospodarczego mierzonym za pomocą wskaźnika PKB *per capita*, wykazała, że kraje rozwinięte gospodarczo cechują się: mniejszym dystansem władzy (współczynnik korelacji r Pearsona $r=0,73$), większym poziomem indywidualizmu ($r=0,64$), mniejszym stopniem unikania niepewności ($r=0,63$) oraz większą pobłażliwością ($r=0,84$). Z kolei, gdy przedmiotem analizy objęliśmy relacje zachodzące między wartościami odzwierciedlającymi różne wymiary zorganizowania interakcji a wzrostem gospodarczym w ostatnich dwudziestu latach, to okazało się, że najszybciej rozwijające się kraje cechowały się zwykle większym poziomem powściągliwości ($r=0,31$). Do tych wyników należy jednak podchodzić z pewną ostrożnością. Z jednej strony bowiem, pewne zmiany, jak np. ta sugerujące przejście od powściągliwego do pobłażliwego sposobu porządkowania interakcji nie są konsekwencją zahamowania procesu dyscyplinowania czy jego zaniku, lecz świadczą raczej o jego transformacji oraz reorientacji kontekstów, w jakich on zachodzi. Z drugiej zaś, istnienie pewnych cech, za pomocą których da się opisać układy społeczne w krajach gospodarczo rozwiniętych, nie oznacza, że konstytuują one jedyny możliwy i końcowy etap rozwoju, a także bezalternatywną drogę do jego osiągnięcia

⁶ Legenda: DW – dystans władzy, I – indywidualizm, M – męskość, UN – unikanie niepewności, OD – orientacja długoterminowa, P – pobłażliwość.

Hiszpania	57	51	42	86	48	44
Holandia	38	80	14	53	67	68
Irlandia	28	70	68	35	24	65
Islandia	30	60	10	50	28	67
Litwa	42	60	19	65	82	16
Łotwa	44	70	9	63	69	13
Niemcy	35	67	66	65	83	40
Norwegia	31	69	8	50	35	55
Polska	68	60	64	93	38	29
Portugalia	63	27	31	99	28	33
Rosja	93	39	36	95	81	20
Rumunia	90	30	42	90	52	20
Serbia	86	25	43	92	52	28
Słowacja	100	52	100	51	77	28
Słowenia	71	27	19	88	49	48
Szwajcaria	34	68	70	58	74	66
Szwecja	31	71	5	29	53	78
Ukraina	92	25	27	95	55	18
Węgry	46	80	88	82	58	31
W. Bryt.	35	89	66	35	51	69
Włochy	50	76	70	75	61	30

Źródło: <http://geert-hofstede.com>

Z danych przedstawionych w tabeli da się wysnuć pewne wnioski uzupełniające naszą wiedzę na temat modelu gospodarczego typowego dla Ukrainy. Mamy tutaj do czynienia bowiem z takim sposobem organizacji interakcji, w którym nierównościami w dostępie do władzy i ścisłym, sformalizowanym sposobie regulowania zachowań jednostek towarzyszy dysfunkcjonalny system gratyfikacji społecznych. Jeśli dodamy do tego wysoki poziom kapitału normatywnego cechujący członków omawianej zbiorowości, to powstaje sytuacja niestabilna, wytwarzająca presję w kierunku jakościowej zmiany systemu, a więc takiego jego przekształcenia, w wyniku którego byłby on w stanie spełniać oczekiwania obywateli, a także nagradzać ich za wysiłek i zaangażowanie. Problem ten skłonił nas do postawienia dwóch pytań. W jakim stopniu wskazane wady tego modelu gospodarczego zakorzenione są w ukraińskiej historii? Czy to ich zakotwiczenie w przeszłości może sprawić, że uwolnienie się od nich będzie bardzo trudne?

3. Historyczne uwarunkowania ukraińskiego modelu gospodarczego

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyło

Na wstępie spróbujemy znaleźć odpowiedź na to pierwsze pytanie. Rozważania w tym względzie warto umiejscowić w określonych ramach czasowych i za punkt wyjścia przyjąć ten moment, w którym zdaniem I. Wallersteina zaczął kształtować się nowoczesny system-świat. Mamy tu na myśli okres przejściowy między średniowieczem a epoką nowożytną, kiedy z jednej strony nastąpił upadek Konstantynopola, a z drugiej Hiszpanie i Portugalczycy odkryli Nowy Świat. Do Europy napłynęły kruszce z Ameryki, a zahamowanie wymiany handlowej z Azją, spowodowane głównie niestabilną sytuacją na Bliskim Wschodzie, sprawiło, że produkcja społecznie pożądanых dóbr, rozkwitła głównie na północy Europy (początkowo w zakładach rzemieślniczych, a potem w manufakturach). To wówczas ukształtował się nowy porządek gospodarczy, nazwany następnie kapitalistycznym (zob. Goody 2010, Wallerstein 2014).

W wyniku tych zmian społeczeństwo ukraińskie (podobnie jak i inne, zamieszkujące Europę Środkowo-Wschodnią) doświadczyło dwóch zjawisk, które także i dzisiaj wydają się odciskać swe piętno na jego funkcjonowaniu. Po pierwsze, aż do 1991 roku nie posiadało ono, poza hetmańszczyzną w XVII stuleciu i krótkim okresem po I wojnie światowej, tej struktury organizującej życie polityczne, jaką jest państwo. Po drugie, na skutek dywergencji następującej od XVI stulecia ziemie ukraińskie stały się częścią peryferii, stanowiących rezerwuuar zasobów naturalnych dla państw gospodarczego rdzenia. W refleksji nie sposób też pominąć wpływu, jaki na omawiany model mogło wywrzeć samo prawosławie, czy szerzej – kultura bizantyjska.

W swych rozważaniach w pierwszej kolejności skupiliśmy uwagę na kwestiach związanych z brakiem państwowości i peryferyjnym statusem Ukrainy w ramach systemu gospodarczego w Europie. Uznaliśmy, że brak instytucji państwowych w różny sposób oddziaływał na ukraińskie społeczeństwo. Po pierwsze, zabrakło struktur, które gwarantowałyby pewne bezpieczeństwo, nie tylko fizyczne, ale też i prawne. K. Voz'nyj twierdzi, że z jednej strony brak państwa, a z drugiej istnienie obowiązku wynikającego z pańszczyzny, sprzyjały wartościom kolektywistycznym. W sytuacji stałego zagrożenia ze strony ludów stepowych Ukraińcy musieli wytworzyć wspólne formy gospodarowania, gwarantujące im fizyczne bezpieczeństwo (Voz'nyj 2009:11). Po drugie, na brak własnej państwowości nakładała się kolonialna eksploatacja zaborców, wpięrow Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a już po jej zaborach Imperium Rosyjskiego i Cesarstwa Austriackiego (po 1848 roku – Austro-Węgierskiego). Za każdym razem w tego rodzaju relacjach, zyski wynikające z eksploatacji terenów podporządkowanych trafiają do rdzenia, podczas gdy tereny te utrzymywane są w stanie peryferyjności, uniemożliwiającym pełne uniezależnienie się od centrum. Po trzecie, brak własnej państwowości utrudniał kształtowanie się tożsamości narodowej, a w konse-

kwencji też takich narracji, które spajałyby zbiorowość wokół jakichś celów gospodarczych (w końcu zasadniczą kwestią stała się walka o niepodległość, a nie budowanie dobrobytu).

Jeśli chodzi o peryferyjność gospodarczą, to w przypadku całej Europy Środkowo-Wschodniej, a więc także i Ukrainy, stała się ona faktem w XVI wieku, kiedy to na zachodzie kontynentu zaczęła kształtować się gospodarka kapitalistyczna, początkowo oczywiście rzemieślnicza i oparta na małych manufakturach, a na wschodzie – gospodarka agrarna, dostarczająca zasobów rolnych dla bogacących się państw rdzenia. Ta dywergencja nie tylko blokowała przepływ ludzi do miast, w końcu byli oni potrzebni na wsi, ale też konserwowała stosunki społeczne, zachowywała rozdzźwięk między tymi, którzy posiadali majątki i pozostawali częścią stanu szlacheckiego, a chłopami, pozbawianymi w coraz większym stopniu jakichkolwiek praw. Co więcej, sytuacja ta była utrzymywana bez względu na to, kto pełnił rządy i w znacznej mierze odpowiada ona za gospodarcze zapóźnienie całego regionu⁷.

Istotną rolę w kształtowaniu omawianego modelu gospodarczego odegrało też prawosławie. Mimo, że Ukraina nie jest krajem religijnie jednolitym, to ten nurt chrześcijaństwa był i pozostaje także dziś nurtem dominującym (zob. www.razumkov.org.ua). Prawosławne korzenie Ukrainy sięgają Rusi Kijowskiej i przyjęcia chrztu w obrządku bizantyjskim. Czy jednak istnieje jakakolwiek relacja między tym nurtem chrześcijaństwa a poziomem rozwoju gospodarczego? Według I. Borowik, prawosławna teologia jest niechętna dogmatyzmowi, centralną pozycję zajmuje w niej liturgia i rytuał. Tradycja ta cechuje się mniejszą otwartością, z podejrzliwością podchodzi się tutaj do jakichkolwiek innowacji, a historię traktuje się jako zamkniętą przeszłość. W przeciwieństwie do chrześcijaństwa zachodniego, katolickiego i protestanckiego, prawosławie jest mniej podatne na racjonalizację życia religijnego. Nie uformowała się tutaj także autonomiczna, niezależna od państwa, warstwa duchownych. Stąd, relacje łączące Cerkiew z władzą są na ogół bardzo ścisłe, a sami kapłani stają się w takiej sytuacji jej przedstawicielami czy wykonawcami jej zarządzeń. Ponadto, zdaniem I. Borowik, wskazaną tradycję cechuje wyraźna obecność religijności ludowej w życiu wier-

⁷ Niektórzy autorzy, w tym K. Voz'nyj czy W. Brechunenko, sugerują, że ukraińskie kozactwo było to warstwą społeczną, która mogła przyczynić się do modernizacji kraju, na wzór zachodnioeuropejskiego mieszczaństwa (zob. Brechunenko 2014; Voz'nyj 2009). Trudno jest się jednak zgodzić z tym poglądem. Tak na Ukrainie, jak i w całej Europie Środkowo-Wschodniej, nie było ani kultury miejskiej, ani związanych z nią wartości. Brakowało zatem bodźca do uformowania się tych instytucji, które gratyfikowałyby jednostkę nie za jej pochodzenie, ale za wysiłek. Kozacy w tym wypadku stanowili raczej warstwę mającą więcej wspólnego z dawnym rycerstwem, aniżeli z klasami mieszczańskimi.

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyło

nych, dodatkowo hamującej tak pożądaną z punktu widzenia rozwoju gospodarczego racjonalność życia społecznego (Borowik 2000:16-30).

Z tą krytyczną opinią na temat tradycji prawosławnej korespondują także stanowiska innych uczonych. Zdaniem L. Holovko, żadna z trzech ukraińskich Cerkwi prawosławnych (Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Kijowskiego, Ukraiński Autokefaliczny Kościół Prawosławny, Ukraiński Kościół Prawosławny Patriarchatu Moskiewskiego) nie ma nawet ogólnej koncepcji, która na wzór Kościołów protestanckich czy katolickich uzasadniałaby na sposób chrześcijański prowadzenie biznesu i motywowałaby do podejmowania aktywności gospodarczej. Brakuje też jakiegokolwiek programu społecznego, który akcentowałby rolę etyki pracy, a zarazem chronił pracowników przed eksploatacją ze strony pracodawców (Holovko 2011:136-138). Z kolei N. Ischuk wskazuje na pewną dyskusję, jaka toczy się wokół potencjalnego wpływu tradycji prawosławnej na rozwój gospodarczy. Uczeni reprezentujący w niej umiarkowane stanowisko uważają, że na gruncie prawosławia daje się zauważyć pewne czynniki mogące hamować rozwój, które ujawniają się przede wszystkim w jego kolektywistycznym charakterze czy też w akceptacji bierności (rozumianej tutaj jako przejaw pokory wobec wyroków bożych). Z drugiej jednak strony, tradycja ta jest w stanie wypełnić pustkę moralną powstałą po upadku Związku Radzieckiego, a także ucywilizować postsowiecki kapitalizm (Ischuk 2007:48-50).

Naszym zdaniem, każda tradycja religijna może sprzyjać rozwojowi gospodarczemu bądź go hamować. W znacznej mierze zależy to od jej cech, które zostaną w określonym momencie uwypuklone, a także od warunków, w jakich funkcjonuje dana zbiorowość. Jeśli chodzi o omawianą tradycję religijną, to czynnikiem mającym prawdopodobnie wpływ na modele gospodarcze przyjęte w krajach prawosławnych, a zarazem hamującym ich potencjalny rozwój, jest swoista *bizantyjskość*, przejawiająca się w akceptowaniu dużych dysproporcji w dostępie do władzy i zasobów materialnych. Dobrze to pokazują już wyniki badania zrealizowanego przez G. Hofstede. Wartość uzyskiwana w tym wymiarze w krajach prawosławnych była znacznie wyższa niż w innych państwach. Ta dysproporcja w dostępie do zasobów może implikować wadliwe, dysfunkcjonalne działanie systemu gratyfikacji społecznych i zniechęcać jednostki do akumulacji kapitału normatywnego. Z drugiej jednak strony, są pewne cechy tradycji prawosławnej, które sprzyjają rozwojowi gospodarki, zwłaszcza w początkowym okresie tego procesu. Chodzi tu przede wszystkim o jej ascetyczny charakter. Mimo, iż realizacja norm dyscyplinujących nie odbywa się tutaj, przynajmniej na pierwszy rzut

oka, w formie działalności zorientowanej na cele doczesne, to sami wierni często potrafili przekroczyć tę barierę⁸.

Podsumowanie

Współczesna, porewolucyjna Ukraina stoi przed wielkimi wyzwaniami. Część z nich dotyczy budowy takiego ładu gospodarczego, który byłby w stanie, przynajmniej w optymalnym stopniu, spełnić oczekiwania obywateli. Jak twierdzi N. Trach, Rewolucja Godności wybudziła społeczeństwo ze swego rodzaju postsowieckiego letargu, a poprzez protesty i ekspresję niezadowolenia stało się ono – jako zbiorowość społeczna – świadome swych celów i dążeń (Trach 2015:17). Należy tutaj zaznaczyć, że wspomniane uwarunkowania historyczne nie mają fatalistycznego charakteru, nie są czynnikiem trwale hamującym rozwój Ukrainy. Wręcz przeciwnie, jeśli zwrócimy uwagę na historię tego kraju, a zwłaszcza na okres Rusi Kijowskiej, jednego z najpotężniejszych i najbogatszych państw ówczesnej Europy, to jesteśmy wówczas w stanie z pewną nadzieją spojrzeć na przyszłość zarówno Ukrainy, ale też i całego regionu.

Spróbujmy zatem odpowiedzieć na to drugie pytanie, które pojawiło się w naszych rozważaniach. Z jakich historycznie uwarunkowanych struktur musiałoby się uwolnić ukraińskie społeczeństwo, aby właściwy mu model gospodarczy był bardziej efektywny? Za tym pytaniem kryje się oczywiście pewne przekonanie, zgodnie z którym określone sposoby organizowania interakcji społecznych, budowania systemów gratyfikacji społecznych i kształtowania narracji zbiorowych mają tendencję do odtwarzania się w nowych okolicznościach. Wydaje się, że w przypadku Ukrainy, ale też i całej Europy Środkowo-Wschodniej, istotnym problemem pozostaje to, co można byłoby nazwać „kulturą postfeudalną”. Jak wspomnieliśmy wcześniej, w wyniku dywergencji cały region stał się *de facto* obszarem peryferyjnym, dostarczającym zasobów dla gospodarczego rdzenia Europy. Modernizacja społeczeństw odbywała się tutaj w sposób odgórny (głównie przez państwa zaborcze, prowadzące politykę kolonialną), wyspowo (tworząc „archipelagi nowoczesności”), czasami nawet przybierała zwulgaryzowany charakter (jak w Związku Radzieckim). To sprawiło, że niektórym instytucjom feudalnym udało się przetrwać w tych nowych warunkach. Powstał zatem system hybrydowy, w swej formie dalej feudalny, ale w treści już nowoczesny (socjali-

⁸ Przykładem tego są staroobrzędowcy, którzy uciekając z carskiej Rosji zasiedlali tereny Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Słynęli z pracowitości, sumienności i uczciwości. Charakteryzujący ich etos pracy musiał przypominać etos protestancki, skoro pod koniec XVIII wieku władze pruskie nakłaniały ich do osiedlania się na terenach Warmii i Mazur (zob. Marsden 2015, Pociechina 2015, Stricker 1990).

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnova, Łukasz Kutyło

styczny bądź kapitalistyczny). Zauważalną konsekwencją tej hybrydowości jest m.in. dysfunkcyjny system gratyfikacji społecznych, utrudniający dostęp do nagród społecznych tym, którym w największym stopniu się one należą. Piętno tej postfeudalnej kultury widzimy także w sposobie organizacji interakcji w ukraińskim społeczeństwie, gdzie eksponuje się istnienie dużego dystansu między osobami posiadającymi władzę, a tymi tej władzy pozbawionymi. Być może to od dekonstrukcji tych postfeudalnych pozostałości zależy przyszły sukces Ukrainy.

Bibliografia:

1. Acemoglu D., Robinson J.A., 2014, *Dlaczego narody przegrywają?*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań.
2. Andreski S., 1992, *Maxa Webera oślnienia i pomyłki*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
3. Anievas A., Nisancioglu K., 2015, *How the West Came to Rule: The Geopolitical Origins of Capitalism*, The University of Chicago Press, Chicago.
4. Borowik I., 2000, *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Kraków.
5. Brechunenko W., 2014, *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст.*, НАН України, Київ.
6. Chong T., 2002, *Asian Values and Confucian Ethics: Malay Singaporeans' Dilemma*, „Journal of Contemporary Asia”, vol. 32(3).
7. Goody J., 2010, *Kapitalizm i nowoczesność. Islam, Chiny, Indie a narodziny Zachodu*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa.
8. Hofstede G., Hofstede G.J., Minkov M., 2011, *Kultury i organizacje*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
9. Holovko L.V., 2011, *Релігійна мораль і бізнес*, „Гуманітарний вісник ЗДІА”, №44.
10. Ischuk N.V., 2007, *Підприємництво: Від легітимації багатства до делегітимації бідності*, „Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія”, №2(6).
11. Kutyło Ł., 2015, *Normatywne uwarunkowania rozwoju gospodarczego. Przypadek krajów prawosławnych*, „Przegląd religioznawczy”, nr 1(255).
12. Kutyło Ł., 2016, *Rola systemu gratyfikacji w akumulacji kapitału normatywnego. Rozważania w oparciu o opinie formułowane przez Polaków i Ukraińców*, „Humanizacja Pracy”, nr 2(284).

13. Marsden T., 2015, *The Crisis of Religious Toleration in Imperial Russia. Bibikov's System for the Old Believers, 1841-1855*, Oxford University Press, Oxford.
14. Novak M., 1993, *The Catholic Ethic and the Spirit of Capitalism*, The Free Press, New York.
15. Oksamytna S., 2012, *Міжгенераційна соціальна мобільність у фокусі академічних і соціально-політичних інтересів*, „Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, № 3.
16. Oksamytna S., Stukalo S., 2013, *Суб'єктивна соціальна мобільність у порівняльній перспективі*, [w:] S. Oksamytna, S. Stukalo, *Українське суспільство 1992-2013: стан та динаміка змін: соціологічний моніторинг*, НАН України, Kyiv.
17. Ostrom E., 2000, *Collective Action and the Evolution of Social Norms*, “Journal of Economic Perspectives”, vol. 14(3).
18. Pocietchina H., 2015, *История и культура «польских» староверов в исследованиях последних лет*, „Przegląd Rusycystyczny”, nr 2(150).
19. Robertson H.M., 1959, *Aspects of the Rise of Economic Individualism. A Criticism of Max Weber and his School*, Cambridge University Press, Cambridge.
20. Samuelsson K., 1992, *Religion and Economic Action. The Protestant Ethic, the Rise of Capitalism, and the Abuses of Scholarship*, University of Toronto Press, Toronto.
21. Sombart W., 1913, *Żydzi i życie gospodarcze*, Spółka Wydawnicza Warszawska, Warszawa.
22. Stricker G., 1990, *Old Believers in the Territory of Russian Empire*, “Religion in Communist Lands”, vol. 18(1).
23. Trach N., 2015, *"Разом - Сила!": Риторика українського спротиву*, Видавництво „КЛІО”, Kyiv.
24. van Dijk T., 1996, *Discourse, power and access*, [in:] C.R. Caldas-Coulthard, M. Coulthard (eds.), *Texts and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis*, Routledge, London.
25. Voz'nyj K.Z., 2009, *Економічна поведінка людини та її ментальні мотиви*, „Економічна теорія та історія економічної думки”, №5(95).
26. Walczak-Duraj D., 2002, *Ład etyczny w gospodarce rynkowej. Doświadczenia polskiej transformacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
27. Wallerstein I., 2014, *Analiza systemów-swiatów. Wprowadzenie*, Wydawnictwo Akademickie “Dialog”, Warszawa,

Eugeniusz Smyrno, Olga Smyrnowa, Łukasz Kutyło

28. Weber M., 2010, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu. Wyznania protestanckie a duch kapitalizmu*, Wydawnictwo „Aletheia”, Warszawa.

A Normative Organization of Social Behaviors in Ukrainian Model of Economic Development. Analysis of Current Situation and its Historical Conditions

Summary

In the article the subject of interest is a Ukrainian model of economic development and its ability to such organization of individuals' behavior, which allows for successful accumulation of normative capital. Authors paid their attention on both a system of social gratification as well as on an organization of social relations. To assess both elements of the model there was a need to use a data coming from International Social Survey Programme (2009). In their reflections authors concentrated also on historical conditions, which could be responsible for a contemporary form of the analyzed model.

Key words: a normative capital, model of economic development, Ukraine, economic history.

Dmytro Myronovych
Department of Sociology
Ukrainian Catholic University in Lviv
Email: dmyronovych@ucu.edu.ua

Религия и трудовая этика в Украине и в Польше: особенности посткоммунистических обществ

Аннотация

В статье анализируются место и роль религиозных норм и ценностей в процессе посткоммунистических преобразований в Украине и Польше. Автор рассматривает каким образом особенности социальных учений православной и католической церкви обуславливают отношение к трудовой деятельности и соответствующей трудовой этике в отмеченных обществах. Для адекватного описания и объяснения характера, направленности и механизмов трансформационных процессов в посткоммунистических обществах в рамках статьи используются два теоретических подхода — институциональная теория и теория модернизации. Отмечается, что православная этика, отсутствие концепции частной собственности, а также советский опыт, признающий примат коллективного над индивидуальным привели к формированию специфических институтов и ценностей среди которых доминирующую роль занимают ценности, связанные с материальной безопасностью, конформностью, коллективизмом. В сфере установок, связанных с мотивацией трудовой деятельности, это находит своё проявление в восприятии труда как инструментальной ценности для достижения материальных благ, в безынициативности, слабой самостоятельности при принятии решений. Пример польского общества свидетельствует о том, что в обществе произошли изменения в сфере мотивации трудовой деятельности, связанные с движением от материалистических ценностей выживания 1990-х гг. в сторону постматериалистических ценностей, в рамках которых труд рассматривается в качестве «внутренней», а не инструментальной ценности, как деятельность предоставляющая возможность личностной самореализации. Однако, среди причин, обуславливающих изменения трудовой мотивации, скорее выступают процессы демократических преобразований и формирования свободной рыночной экономики, чем увеличение уровня приверженности ценностям католической трудовой этики.

Ключевые слова: трудовая этика, религиозные ценности, посткоммунистические общества, социальное учение Католической и Православной церкви, индивидуальные и коллективные ценности.

Введение

Концепции трудовой этики в современной социологии тесно связаны с работами М. Вебера, который в своей ставшей классической работе «Протестантская этика и дух капитализма» (Вебер 1990: 43-271) (1904-1905 гг.) выдвинул предположение, что теологические нормы и принципы, имплементированные в повседневную жизнь, не только становятся детерминантами повседневных практик, но и обуславливают формирование макросоциальных структур, особенно в рамках экономической сферы. Само понятие «этика» употребляется на страницах «Протестантской этики» довольно редко, при этом нигде не дается его чёткого определения. Примерно, ее можно определить, как комплекс фактически принимаемых действующих принципов различения должного и недолжного ведения жизни.

По мнению Вебера, протестантским обществам удалось выработать особый этический трудовой кодекс, который отличал их как от «дореформационного» христианства, так и от обществ с доминированием других религиозных традиций. Данный кодекс, являясь продолжением теологических построений протестантизма, содержал в себе, по крайней мере, два основных нововведения: 1) акцент на светской «посюсторонности», в центре которой находится труд, экономическая рациональность и самодисциплина (т.н. мирская аскеза, в отличие от аскезы, связанной с монастырями и духовными практиками католицизма); 2) акцент на «индивидуализации» включающей в себя представление об индивидуальном призвании (нем. *Beruf*), а также индивидуальных результатах трудовой деятельности, где уровень благосостояния выступал эмпирическим доказательством индивидуального спасения. Таким образом, ключевым фактором формирования протестантской трудовой этики стал «такой строй мышления, при котором труд становится абсолютной самоцелью, “призванием”» (Вебер 1990: 142).

В свою очередь, католическая традиция рассматривалась Вебером в качестве препятствия становлению и развитию практик капитализма, поскольку не смогла выработать нормы и принципы, которые стимулировали бы данный процесс.

Тезисы, предложенные М. Вебером, по-прежнему сохраняют свою актуальность в аспекте современных исследований, посвященных взаимосвязи между религиозными ценностями и трудовыми или

хозяйственными практиками. Между тем, результаты отмеченных исследований (Furnham, Bond, Heaven, Hilton 1990: 323-28) позволяют сформулировать и ряд критических замечаний к работам немецкого социолога: преувеличение влияния религии на трудовую деятельность в условиях современного общества, так же, как и преувеличение влияния протестантизма на формирования трудовой этики западноевропейских обществ (Niles 1994: 55-59; Shirokanova 2015).

Первая группа замечаний связана с процессами модернизации и секуляризации. Ослабление влияния религиозных институтов и ценностей, рационализация, а также структурная дифференциация общества в сфере трудовой деятельности проявились в постепенном вытеснении идей о божественном призвании и предопределении и в замене религиозных ценностей представлениями о социальной полезности, профессионализме, необходимости создания условий для личностного и карьерного роста. Таким образом, констатировалось, что в то время, как члены западноевропейских обществ могут по-прежнему идентифицировать себя с той или иной конфессией, а также принимать участие в религиозных службах, сами по себе религиозные нормы и ценности более не играют значимой роли в их повседневной жизни (Wilson 1982:149; 1996:16).

Сам М. Вебер отмечал, что, хотя начальная фаза капитализма находилась под сильным влиянием субъективной религиозной веры, последующее развитие капиталистических отношений было обусловлено надындивидуальными нормами, не зависящими от личных религиозных убеждений. Иными словами, вырвавшись из «железной клетки протестантизма», трудовая этика и лишилась религиозной составляющей (в результате рутинизации харизмы), и стала основой культурного этоса, разделяемого как верующими, так и неверующими членами общества (Давыдов, Гайденок 2010: 70-75).

Вторая группа замечаний связана с абсолютизацией Вебером влияния протестантизма на формирование трудовой этики современных западных обществ при недостаточном внимании к аналогичным нормам за пределами христианской традиции. Сравнительные кросс-культурные исследования продемонстрировали наличие аналогичных протестантской трудовой этике норм и ориентаций не только в культурах с доминированием протестантской системы ценностей, но и в развивающихся незападных странах (Inglehart, Baker 2000: 19-51). Это, в свою очередь, позволило говорить о существовании неких общих принципов трудовой этики (ориентации на труд как обязанность, стремлении к профессиональному самосовершенствованию и росту и т.д.), которые присущи большинству культур и религий. Более того,

современные сравнительные исследования демонстрируют, что в конце XX – начале XXI ст. высокая трудовая этика и стандарты более не являются отличительной особенностью протестантских обществ; напротив, в данном аспекте они демонстрируют гораздо более низкие показатели, нежели другие культурные регионы (Inglehart, Norris 2004).

Таким образом, возвращаясь к определению того, что собой представляет трудовая этика, и исходя из определения этики Вебером «как комплекса принципов различения должного и недолжного ведения жизни», можно резюмировать, что данные принципы включают в себя отношение к трудовой деятельности как к индивидуальному нравственному императиву, избегание праздности, мирской аскетизм, честность и веру в вознаграждение после смерти.

1. Теоретико-методологические подходы

Традиционно процесс формирования протестантской трудовой этики в Западной Европе рассматривался в сравнительной перспективе, и в первую очередь с католицизмом. В рамках статьи основной интерес для нас будут представлять особенности конструирования и интерпретации принципов трудовой этики в рамках различных религиозных традиций на примере посткоммунистических стран. В отмеченном контексте в качестве исследовательских вопросов будут выступать следующие: Какова роль религиозных традиций и ценностей в процессе посткоммунистических трансформаций Украины и Польши? Каким образом религиозные нормы, принципы - и связанные с ними религиозные практики - обуславливают отношение к трудовой деятельности и соответствующей трудовой этике в отмеченных обществах?

Для адекватного описания и объяснения характера, направленности и механизмов трансформационных процессов в посткоммунистических обществах необходимы соответствующие концептуальные основания и понятийный аппарат. Исходя из этого, в рамках статьи нами будут использоваться два теоретических подхода – институциональная теория и теория модернизации («тихой» революции) Р. Инглхарта (Инглхарт, Вельцель 2011).

Суть теории модернизации, разработанной Р. Инглхартом и затем К. Вельцелем, состоит в том, что социальное развитие на этапе, когда индивидам гарантировано выживание и экономическая безопасность, состоит в усилении человеческого выбора, поскольку «человеку по определению присуще стремление к свободе» (Инглхарт, Вельцель 2011: 18). Теория включает в себя три компонента, обеспечивающих человеческий выбор: социально-экономическое

развитие, рост эмансипационных ценностей и работающую демократию. Социально-экономическое развитие (социальная мобильность, разделение труда и повышение благосостояния) даёт человеку индивидуальные ресурсы, которые являются объективными средствами для реализации свободного выбора. Эмансипационные ценности (они же — ценности самовыражения) обеспечивают мотивацию выбора, то есть желание выбирать. Работающая демократия воплощает институционализацию человеческого выбора, обеспечивая его как на уровне норм, так и на уровне реальных действий.

Для изучения изменения систем ценностей используются два индекса на основе факторного анализа: (1) традиционные — секулярно-рациональные ценности и (2) ценности выживания — самовыражения. С развитием экономики в индустриальных странах усиливаются секулярно-рациональные и ослабевают традиционные ценности, в постиндустриальных странах — усиливаются ценности самовыражения и ослабевают ценности выживания (Руднев 2011: 139). В данном контексте интересующая нас трудовая этика, рассматривающая труд как моральный долг, выступает в качестве традиционной ценности, поскольку является связанной с представлениями о должном поведении. Следовательно, можно предположить, что трудовая этика будет менее выражена в странах с высоким уровнем социально-экономического развития, поскольку ценности самовыражения и индивидуальной свободы противоречат «традиционным» ценностям выживания.

В рамках институциональной теории, сходства и различия между обществами рассматриваются сквозь призму свойственных им институтов. К. Поланьи (Поланьи 2010) и, в более развернутой форме, Д. Норт (Норт 1997) были высказаны предположения о том, что совокупность институтов каждого конкретного общества образует своеобразную институциональную матрицу, которая определяет всеоразможных траекторий его дальнейшего развития. В самом общем виде матрица означает некую исходную, первичную модель, обуславливающую дальнейшее развитие общества и его институциональных структур (Кирдина 2001: 101-115). Собственно, социальный институт, рассматривается представителями институциональной теории как «правила игры» в обществе, или, выражаясь более формально, созданные человеком ограничительные рамки, которые организуют взаимоотношения между людьми.

Формальные институты и механизмы их защиты устанавливаются и поддерживаются сознательно силой государства. Они выстраиваются в определенную иерархию: правила высшего

порядка изменить труднее, чем правила низшего порядка. Формальные правила допускают резкую одномоментную ломку, тогда как неформальные меняются постепенно.

Неформальные институты складываются спонтанно, без чьего-либо сознательного замысла, как побочный результат взаимодействия множества людей, преследующих собственные интересы. Эти кодексы поведения формирует культура. Высокая инерционность общественных институтов в значительной мере объясняется тем, что лежащие в их основе нормы укоренены в культуре.

Трансформация институциональной структуры общества - это прежде всего социокультурный процесс, внешним выражением которого служит качественное изменение повседневных массовых практик. Именно культура, как совокупность неформальных норм и практик, играет ключевую роль в институциональных изменениях и определяет вектор дальнейшего развития общества. При этом религиозная составляющая, по мнению сторонников институциональной теории, занимает одно из центральных мест в отмеченном процессе (Inglehart, Baker 2000: 19-51).

В доиндустриальную эпоху религия играла определяющую роль в повседневной жизни. И хотя в современном обществе религия утратила былое влияние, религиозное наследие продолжает опосредовано влиять на современные нормы и ценности, поскольку на протяжении столетий религиозные предписания, в том числе и по отношению к труду, были глубоко имплементированы в социальную жизнь. Таким образом, даже став глубоко секуляризированными в результате процесса модернизации, большинство современных обществ по-прежнему на уровне коллективных практик используют нормы и ценности, сформированные внутри религиозной традиции.

Немаловажным аспектом, объединяющим посткоммунистические общества, а также влияющим на характер институциональных преобразований, выступает их советское прошлое. Несмотря на ряд отличий центральноевропейских стран от советских республик (так, например, в социалистической Польше частично был разрешён институт частной собственности), коммунистическая идеология формировала свою трудовую этику. Как отмечает российский исследователь В. Магун, «идеология советского общества была трудоцентристской, само понятие «труд» имело в ней своего рода священный, сакральный смысл. В нормативных текстах декларировалась «всеобщность труда», т. е. обязательность трудовой деятельности для каждого трудоспособного члена общества, недопустимость неучастия... Эта общая норма стала основой для

конкретных юридических актов, согласно которым могло осуществляться судебное преследование “тунеядцев”» (Магун 1996: 17-28). Единственно разрешенной (и в то же время обязательной) формой занятости оставался наемный труд на государство или на коллективного собственника. Вместе с тем обязательность трудовой деятельности на фоне запрета института частной собственности и предпринимательства («невозможности продавать свою рабочую силу самому себе») порождала формализацию труда. Последнее приводило к снижению личной мотивации, прилагаемых усилий, низкой производительности и т.д.

2. Материалы и методы

В рамках Европейского исследования ценностей (EVS 2008)¹ вопросу трудовой этики посвящён блок (Q18) состоящий из пяти утверждений, уровень согласия/несогласия с которыми оценивается по пятибалльной шкале: «Чтобы полностью развивать свои таланты, Вам необходимо работать», «Унизительно получать деньги, не зарабатывая их», «Кто не работает, становится ленивым», «Работа - это долг перед обществом», «Работа всегда должна быть на первом месте, даже если остаётся меньше свободного времени».

Для сравнения, наряду с Украиной и Польшей нами было отобрано 6 стран, пребывавших в составе бывшего СССР. Отобранные страны можно сгруппировать в соответствии с доминирующими в них религиозными традициями: католицизм – Польша, Литва; православие – Украина, Россия, Молдова, Беларусь; протестантизм – Латвия, Эстония (Табл.1). Следует отметить, что если Польша, Литва и Молдова выступают конфессионально гомогенными обществами с доминированием одной церкви, то остальные страны поликонфессиональны.

Общества, пережившие посткоммунистические транзиты, демонстрируют огромный разброс в таких показателях, как декларация веры в Бога, религиозное поведение, принадлежность к определенной религиозной организации, уровень доверия церкви и т.п. Результаты сравнительных исследований свидетельствуют о том, что наиболее высокий уровень религиозности сохраняется в тех обществах, где церковь активно принимала участие в противостоянии с коммунистическим режимом и борьбе за независимость. В Польше прозападная ориентация католической церкви, а также её оппозиционность советской власти способствовали росту её популярности и после обретения независимости. Напротив, в большинстве бывших советских республик церковь либо сотрудничала с режимом (Русская православная церковь), либо вынуждена была находиться «в подполье», как в случае с Украинской греко-

¹ European Values Study <http://www.europeanvaluesstudy.eu>

католической церковью. Между тем данное сотрудничество практически не отразилось на уровне доверия к институту церкви в тех странах, где доминирует православие. Уровень доверия церкви, как свидетельствует история посткоммунистической Центрально-Восточной Европы, остаётся достаточно высоким. Между тем в тех странах, где последовательно и результативно осуществлялись политические и экономические реформы, уровень доверия законодательной, исполнительной и судебной власти уже в середине 1990-х достигал значений, сравнимых с доверием церкви, а в некоторых странах и превосходил его (Еленский 2013: 27-44).

Можно заметить, что среднее значение трудовой этики, которое колеблется от 1 («низкое») до 5 («высокое»), из рассматриваемых стран наиболее высоко в православной Молдове и наиболее низко в протестантской Латвии. Данный показатель, в паре с показателем уровня экономического развития стран (GDP), отчасти подтверждает тезис о том, что, являясь традиционной ценностью, трудовая этика будет сильнее выражена в менее развитых или развивающихся странах.

Таблица 1

Характеристика стран (EVS 2008, 2009)

Страна	Трудовая этика	Доминирующая религиозная традиция	GDP per capita ² 2009	Религиозная идентификация ³ (%)	Религиозные службы ⁴ (%)
Польша	3,48	Католицизм	19,217	88,0	6,0
Литва	3,52	Католицизм	18,093	85,0	14,0
Украина	3,70	Православие	7,269	86,0	20,0
Россия	3,56	Православие	19,486	76,0	37,0
Молдова	3,85	Православие	3,530	83,0	7,0
Беларусь	3,60	Православие	14,082	32,0	23,0
Латвия	3,46	Протестантизм	16,863	77,0	29,0
Эстония	3,55	Протестантизм	20,277	44,0	43,0

Источник: European Values Study (2008): <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

² GDP per capita, PPP (international \$)

<http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.PP.CD>

³ Вариант ответа «Верующий» на вопрос (Q28) «Независимо от того, посещаете Вы храм или нет, можете ли Вы сказать, что Вы...»

⁴ Вариант ответа «Никогда, почти никогда» на вопрос (Q25) «Не считая венчаний, похорон и крещений, как часто Вы посещаете религиозные службы в настоящее время?»

Говоря о взаимосвязи между религиозными установками и практиками, с одной стороны, и отношением к трудовой деятельности - с другой, следует отметить, что в рамках EVS феномен религиозности операционализируется с помощью различных измерений. Максимально упрощая, их можно свести к двум уровням – функциональной (частной, субъективной) и диспозиционной (общей) религиозности.

Частота посещения религиозных служб используется в качестве видимого внешнего индикатора индивидуальной религиозности во многих эмпирических исследованиях. Тем не менее следует учитывать, что участие в религиозных службах может быть обусловлено давлением или обязательствами перед ближайшим социальным окружением (участие в силу традиции); в то же время низкий уровень участия может соседствовать с высоким уровнем субъективной религиозности (например, по причине отсутствия института «посредника» в протестантизме).

В целом, среди исследователей отсутствует консенсус в отношении взаимосвязи между частотой участия в богослужениях и трудовыми ценностями. Так, Р. Патнэм (Putnam 2000) подчёркивает ту роль, какую религиозные организации играли в жизни гражданского общества. Американский социолог отмечает, что религиозные сообщества могут выступать своеобразным «хранилищем» социального капитала. Религиозное участие рассматривается как составляющая социального капитала и как важный фактор социальной интеграции через создание сетей поддержки для своих членов, воспитание нравственных ценностей, гражданской ответственности, а также мотивации необходимых для высокой экономической эффективности. Вместе с тем религиозное участие может рассматриваться и как фактор, связанный с временными и ресурсными «издержками», которые потенциально могли бы быть инвестированы в трудовую деятельность.

Особенностью, отличающей посткоммунистические общества с доминированием православной традиции (Украина, Россия, Беларусь, кроме Молдовы) является относительно высокий уровень декларации конфессиональной принадлежности и субъективной религиозности при достаточно низком уровне религиозного участия. Идентификация с православием выступает своеобразным культурным маркером при отсутствии реальной религиозной составляющей (Агаджанян 2008: 217-241). Можно говорить о т.н. «культурном» православии, в рамках которого знание доктринальных положений, а также реальная включенность и участие в жизни религиозной группы (общины) отходят на второй план и остаются крайне низкими.

Если же обратиться непосредственно к содержанию религиозной веры, т.е. к тому во что респонденты верят (Табл. 2), мы сталкиваемся со следующими особенностями.

Таблица 2

Какое из этих утверждений больше всего соответствует Вашему мнению? (EVS 2008, %)

Страна	Бог существует	Существует некий Высший Дух или Высшая Сила	Я не могу сказать определенно, Бог это, или Высший Дух, или Высшая Сила	Я не думаю, что существует Бог, или Высший Дух, или Высшая Сила
Польша	78,5	10,0	6,0	3,0
Литва	42,0	29,0	16,0	8,0
Украина	55,0	20,0	16,0	6,0
Россия	44,0	18,0	18,0	11,0
Молдова	45,0	38,0	11,0	2,0
Беларусь	25,0	47,0	16,0	7,0
Латвия	9,0	70,0	12,0	9,0
Эстония	19,0	41,0	19,0	18,0

Источник: European Values Study (2008): <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

Даже в тех странах, где население демонстрирует достаточно высокий уровень религиозности (исключениями выступают Украина и Польша), меньше половины верующих придерживается традиционной христианской идеи Бога⁵. Представление о существовании «высшей безличной силы» часто является доминирующим. Последнее, наряду с отмеченным выше разрывом между декларируемой религиозностью и религиозными практиками, свидетельствует о том, что за конфессиональными самодекларациями и идентификациями в большинстве случаев слабо выражено либо вообще отсутствует какое-либо теологическое знание. Индивидуальные системы веры отличаются диффузностью и внутренней противоречивостью (Müller 2011: 21-37).

⁵ Следует отметить, что в англоязычном варианте опросника EVS вариант «Бог существует» сформулирован как «There is a personal God»

Другим немаловажным аспектом, связанным с системой веры (теологических знаний), является вера в загробную жизнь. Противопоставление «посюстороннего» и «потустороннего» играет важную роль в концепции М. Вебера. Отсутствие акцентированных «потусторонних» ориентаций в протестантизме выступило в качестве положительного стимула для становления светских экономических практик.

Таблица 3

Верите Вы или нет в жизнь после смерти? (EVS 2008, %)

Страна	Да	Нет	Затрудняюсь ответить
Польша	66,0	24,0	9,0
Литва	46,0	21,0	31,0
Украина	38,0	37,0	24,0
Россия	35,0	49,0	22,0
Молдова	50,0	28,0	21,0
Беларусь	36,0	45,0	18,0
Латвия	42,0	41,0	17,0
Эстония	29,0	57,0	14,0

Источник: European Values Study (2008): <http://www.europeanvaluesstudy.eu/>

В рассматриваемых обществах лишь в Польше и в Молдове более половины респондентов верят в «жизнь после смерти». Подавляющее же большинство респондентов из других посткоммунистических стран либо не верят, либо затрудняются ответить на поставленный вопрос. Причём лидером здесь выступает исторически протестантская Эстония, где лишь треть населения разделяет веру в «жизнь после смерти». Как можно заметить, традиционная религиозная культура в данном случае не играет какой-либо значимой роли, поскольку показатели православных обществ по рассматриваемую вопросу также крайне низки и существенно не отличаются от протестантских. И если в случае с протестантизмом можно говорить о подтверждении тезисов Вебера, то в случае с православием мы, скорее, вновь сталкиваемся с неоднородностью и низким уровнем знания доктринальных положений (катехизации) со стороны тех, кто идентифицирует себя с данной религиозной традицией (в данном случае - православной эсхатологии), а также с последствиями советской идеологии. Это утверждение справедливо и для вопросов,

связанных с верой в существование Ада, Рая, бессмертие души, реинкарнацию и т.п.

Данная ситуация является симптоматичной для большинства посткоммунистических обществ с доминированием православия, о чём свидетельствуют исследования как украинских, так и российских социологов. Так, в работах И. Боровик (Bogowik 2002), К. Каарияйнен, Д. Фурмана (Каарияйнен, Фурман 2000: 7-48), Ю. Синелиной (Синелина 2006: 89-97), опирающихся на мониторинговые исследования религиозности⁶, отмечаются следующие особенности российского православия: несмотря на то, что с «православной культурой себя идентифицируют более 70 % всех опрошенных, доля православных респондентов, которые более или менее активно участвуют в жизни религиозных организаций, составляет приблизительно 30 %, постоянно участвующих — 8-6 %. Невысокими остаются и показатели, характеризующие уровень религиозного сознания; иными словами, значительная часть респондентов, считающих себя верующими, на самом деле плохо представляют себе то, во что верят, и вера мало влияет на их повседневные практики и установки» (Синелина 2013: 26-32). Польские социологи также отмечают, отсутствие прямой взаимосвязи между декларативной религиозностью и религиозными практиками (в случае Польши - высокими показателями посещением религиозных служб), а также имплементацией этических и моральных норм католической церкви в повседневную жизнь (Wciorka 2001).

Как отмечалось выше, с точки зрения сторонников институционального подхода, культура рассматривается как сеть формальных и неформальных институтов, ответственных за производство, разрушение, трансляцию и распространение ценностей. В историческом аспекте религиозные ценности формируют имплицитный контракт как систему понятий, реакций, взаимных обязательств, шаблонов поведения в обществе (Аузан 2011). Таким образом, в контексте взаимосвязи религиозных ценностей и трудовой этики, религия влияет на особенности трудовой мотивации в двух аспектах: непосредственно, через признание на уровне вероучения труда в качестве прямой обязанности или морального долга каждого верующего и опосредовано — через формирование «труд-ориентированной» культуры как совокупности формальных и неформальных институтов и практик, которые в дальнейшем благодаря процессу социализации, разделяются всеми членами общества, независимо от индивидуальных религиозных предпочтений.

⁶ <http://wciom.ru/fileadmin/nayka/sovet/fedorov.pdf>

В процессе формирования социальных установок, обязательств и моделей поведения немаловажную роль играли особенности организационной структуры религиозных институтов, уровень включенности в жизнь религиозных групп и, как следствие, объём религиозного знания. В случае с протестантскими обществами, формирование ценностей, связанных с предпринимательской деятельностью, происходило под влиянием отмеченных выше доктринальных факторов, сохраняющих своё опосредованное влияние и в условиях современного общества: отсутствие института посредника между индивидом и объектом религиозной веры, отсутствие монополии на толкование священных текстов и, как следствие, высокий уровень «доктринальной», или теологической, грамотности, доктрина предопределения и т.д. В результате протестантизм, благодаря поощрению индивидуальной автономии и отсутствию значимого социального давления со стороны коллективных структур, более восприимчив и открыт системе современных постматериальных ценностей (по Р. Инглхарту), в то время как католицизм и православие, за счёт подчеркнуто иерархической и формализованной организации, обладают более консервативным характером.

Литература:

1. Borowik I., 2002, *Between Orthodoxy and Eclecticism: On the Religious Transformations of Russia, Belarus, and Ukraine*, [in:] "Social Compass" 49(4), pp. 497-508.
2. Furnham A., Bond M., Heaven P. and Hilton D., 1993, *A comparison of protestant work ethic beliefs in thirteen nations*, [in:] "Journal of Social Psychology" vol. 133, pp. 185-97.
3. Inglehart R., Baker W., 2000, *Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values*, [in:] "American Sociological Review", vol. 65 (1), pp. 19-51.
4. Inglehart R., Norris P., 2004, *Sacred and Secular Religion and Politics Worldwide*, Cambridge University Press, Cambridge.
5. Müller O., 2011, *Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe*, [in:] "Religion and Society in Central and Eastern Europe", vol. 4 (1), pp. 21-37.
6. Niles F. S., 1994, *The Work Ethic in Australia and Sri-Lanka*, [in:] "Journal of Social Psychology", vol. 134(1), pp. 55-59.
7. Putnam R., 2000, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, New York.

8. Shirokanova A., 2015, *Protestant work ethic among the muslims: changeable empirical evidence*, Basic Research Program, Working Papers, Series: Sociology, WP BRP 60/SOC/2015. National Research University Higher School of Economics (HSE), Moscow.
9. Wciórka B., 2001, *Religijność Polaków na przełomie wieków*, Komunikat CBOS nr BS/53/2001, Warszawa.
10. Wilson B., 1982, *Religion in Sociological Perspective*, Oxford University Press, Oxford.
11. Wilson B., 1996, *Religious Toleration, Pluralism and Privatization*, [in:] P. Repstad (ed.) "Religion and Modernity Modes of Co-Existence", Scandinavian University Press, Oslo.
12. Аузан А.А., 2011, *Культурные факторы модернизации. Доклад. Фонд «Стратегия 2020»*. Москва, Санкт-Петербург.
13. Вебер М. , 1990, *Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения: Пер. с нем. /Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко*, Прогресс, Москва.
14. Давыдов Ю. Н., Гайденко П. П., 2010, *История и рациональность: Социология Макса Вебера и веберовский ренессанс*. Изд.3-е, КомКнига, Москва.
15. Еленский В., 2013, *Украинское православие и украинский проект*, [в:] „Pro et Contra”, №3-4.
16. Инглхарт Р., Вельцель К., 2011, *Модернизация, культурные изменения и демократия. Последовательность человеческого развития*, Новое издательство, Москва.
17. Каарияйнен К., Фурман Д., 2000, *Религиозность в России в 90-е годы: Старые церкви, новые верующие: религия в массовом сознании постсоветской России*, Летний сад, Москва.
18. Кирдина С.Г., 2001, *Теория институциональных матриц: в поисках новой парадигмы*, [в:] „Журнал социологии и социальной антропологии”, том IV, выпуск 1, с. 101-115.
19. Магун В.С., 1996, *Трудовые ценности российского общества*, [в:] „Общественные науки и современность”, № 6, с.17-28.
20. Норт Д., 1997, *Институты. Институциональные изменения и функционирование экономики*, «Фонд экономической книги», Москва.
21. Поланьи К., 2010, *Избранные работы*, Территория будущего, Москва.
22. Агаджаняна А., Русселе К. (ред.), 2008, *Принцип laicite в мире и Евразии*, Франко-российский центр гуманитарных и общественных наук в Москве, Москва.

23. Синелина Ю., 2013, *Религиозность в современной России*, [в:] „Отечественные записки”, №1(52), с. 26-32.
24. Синелина Ю.Ю., 2006, *Динамика процесса воцерковления православных*, [в:] „Социологические исследования”, № 11, с.89-97.

Religia a etyka pracy na Ukrainie i w Polsce. Specyfika społeczeństw postkomunistycznych

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest porównanie tego, jaką rolę odgrywają tradycje religijne i wartości w transformacji ustrojowej Polski i Ukrainy. Autor opisuje, jak normy religijne, reguły i powiązane z nimi praktyki wpływają na etykę pracy w obu społeczeństwach. Rozważaniami obejmuje m.in. katolickie oraz prawosławne nauczania o pracy. Aby wyjaśnić różnice istniejące między Polską i Ukrainą, autor testuje dwie teorie: teorię modernizacji oraz teorię instytucji społecznych. Jak sugeruje, w przeciwieństwie do katolicyzmu, w ramach kontemplacyjnego i mistycznie nastawionego prawosławia nie wykształciła się żadna klarowna koncepcja życia gospodarczego, w wyniku czego na jego gruncie brakuje takiego rozumienia pracy, które byłoby użyteczne także w sferze świeckiej. Doktryna prawosławna, podobnie jak i sowiecki komunizm, stawia wyżej zbiorowość aniżeli jednostkę, co sprawia, że w krajach, gdzie to wyznanie przeważa, istnieją określone instytucje i wartości. Z punktu widzenia teorii modernizacji, dominujące na Ukrainie wartości dalej związane są z bezpieczeństwem socjalnym, konformizmem oraz kolektywizmem. Ich skutkiem w sferze zawodowej jest brak inicjatywy, mała decyzyjność, a także szczególne postrzeganie pracy – jako środka do uzyskania dóbr materialnych. Przykład Polski pokazuje z kolei, jak stosunek do pracy może ulec zmianie – od orientacji materialistycznej typowej dla lat 90. do orientacji postmaterialistycznej, w ramach której istotne miejsce zajmują wartości związane z samorealizacją. Zasadniczą rolę w tej zmianie odegrały reformy demokratyczne i rynkowe, zwiększające poziom przestrzegania wartości obecnych w katolickiej nauce społecznej.

Słowa kluczowe: etyka pracy, wartości religijne, społeczeństwa postkomunistyczne, katolicka nauka społeczna, prawosławna nauka społeczna, indywidualizm, kolektywizm.

Olga Dudar

Borys Grinchenko Kyiv University

Institute of Postgraduate Education

Department of Methods of Social and Humanitarian Education and Training,

Email: o.dudar@kubg.edu.ua

Olga Grinova

Borys Grinchenko Kyiv University

Pedagogical Institute

Department of Psychology and Pedagogy

Email: grineva_olga@ukr.net

The Impact of the “Spirit of Capitalism” Phenomenon on the Development of Contemporary Ukrainian Society

Abstract

The Revolution of Dignity or Euromaidan should be the starting point for a strong modernization of public life in Ukraine. The participants of these violent events hoped to speed up economic reforms and the processes leading to the welfare of Ukrainian people. However, the situation remains very difficult. The causes of slow transformations lie in the psychological as well as in the historical plane.

The study is based on the idea of Max Weber's "spirit of capitalism". The article analyzes the influence of religious factors on the formation of Ukrainian economic competence since the nineteenth century (the era of the industrial revolution in the Ukrainian lands). The application of retrospective analysis allowed to highlight and study the factors of negative impact on business development, cooperation and private initiatives at the time of the Russian Empire and the Soviet Union. These complex internal and external factors contribute their influence in the independent Ukraine. The educational system and mass media do not pay enough attention to the analysis and solving of these issues.

Understanding the features, advantages and disadvantages of the capitalist system would allow residents of Ukraine to find better solutions to their own economic problems. The ideas of the post-industrial economy are not highly supported by today's society because its members are still captured by old stereotypes. Overcoming of the negative stereotypes can be realised by the qualitative development of the new approaches to economic education and economic literacy in the civil society as well as by support of the private initiatives (presented by the non-governmental institutions).

Keywords: Revolution of Dignity, "spirit of capitalism", economic competences.

Introduction

In modern Ukraine, economic and political problems were caused not only by the domestic politicians, but also they were influenced by the "spiritual heritage" of the Russian Empire and the USSR. For 25 years of independence, the country's citizens could not learn to be active and responsible in their self-education and business. "Spirit of capitalism" has affected a very limited number of people. Historical factors, mentality and lack of targeted policies have impeded the formation of economic competence. The educational system and mass media has not influenced effectively in this area.

The events of the Revolution of Dignity have initiated changes in self-awareness. However, economic competence is beyond the scope of interest in the educational system, public policy and private initiatives. An urgent problem of modern Ukrainian economy's progress is readiness of young people to be masters of their life, of their individual development as well as career building.

One of the most important factors of Ukrainian young people's economic self-consciousness development is their understanding and positive attitude to the "spirit of capitalism". Development of the "spirit of capitalism" as an important mental phenomenon of modern Ukrainian young people's consciousness has caused an increase in their responsibility for the own professional career, readiness to work hard in order to get promoted as well as to look for and to find their own unique ways for professional self-realization. But despite positive attitude of many Ukrainian students to European integration process and the European values, including economic ones, some old post-Soviet stereotypes impede the development of the "spirit of capitalism" as an important personal quality of modern Ukrainian students.

1. The historical aspect of the "spirit of capitalism" phenomenon

The Revolution of Dignity or Euromaidan should be the starting point for a strong modernization of public life in Ukraine. The participants of these violent events hoped to speed up economic reforms and the processes leading to the welfare of Ukrainian people. However, the situation remains very difficult. The causes of slow transformations lie in the psychological as well as in the historical plane. During the period of the late 19th – early 21st century Ukrainian state experienced a tumultuous revolution. However, according to historian C. Kulchytsky, such events have only created conditions for long-term transformation process (Kulchytsky 2005: 45–46).

The study of these processes is based on the retrospective analysis of the "spirit of capitalism" impact on the formation of economic thinking and social consciousness. Various factors determine the Ukrainian mentality. However, most scholars studied political factors. But religious teachings, the official ideology of the Russian Empire and the Soviet Union as well as the modern information policy have created a set of instruments that allow to manipulate public opinion and influence an average Ukrainian.

M. Weber was one of the first scholars who analyzed the influence of the religious factors on the economic development (Weber 1968:15). However, such scientific works were real rare in Ukraine for a long time. This can be explained by the conservatism of the Orthodox Church and the corresponding state policy of the Russian Empire and the USSR. Also, the works of Weber did not have adequate translation into Ukrainian. Therefore, modern Ukrainian scholars began to familiarize themselves with the "The Protestant Ethic" at the end of 20th century only.

In Western Europe, the content of the "The Protestant Ethic" caused lively debate during the life of M. Weber. The M. Weber's ideas gained recognition in American sociology - especially among supporters of the functionalism and the "theory of conflict" (Pogorilyi 1994: 16). Conclusions of the M. Weber's works became the impetus for a new research of the rationalization processes in various areas of public life. Especially nowadays research interest is growing in the field of sociology for the issues of the Confucianism, Hinduism, Buddhism, Islam and Judaism religions' influence on the economy (Pogorilyi 1994: 15).

A. Pogorilyi, the author of the foreword to the Ukrainian edition of the M. Weber's work, emphasizes that (...) *sociologist focused on the analysis of economic differences between the ascetic Protestantism and the Orthodox views* (Pogorilyi, 1994: 16-18). But the last were not studied sufficiently. M. Weber intended to fully examine the influence of the Eastern Christianity ethics on the economic development. But his untimely death prevented the realisation of these plans. M. Weber probably thought that the impact of Catholics and Orthodox Christians on economic issues was strictly traditional.

Ukrainian religious scholars considered that the Orthodox anthropology was more optimistic than Calvinist ideas. A person did not seem to be a hopeless sinful creature, but an object of special "grace of God" (Pogorilyi 1994: 16-18). However, such an optimistic idea of human nature did not become an impetus to the economic and cultural transformations. The reason was that the Orthodox asceticism was still "outside world".

It is necessary to consider the historical factors. Acute and long religious struggle has intertwined with the problem of the national statehood

existence and respect for national identity. This was a defining matter of theological controversy. The important philosophical questions retained any area for arguments about behavior in economic, trade or business stimulus.

Of course, the ideas of the Reformation could not pass by the Ukrainian lands. In the first half of the 16th century the Lutheranism, Calvinism and Arianism spread considerably in Ukraine. Rationalistic views were popularized by the representatives of Judaism. Well-known educators also got acquainted with the ideas of Protestantism: K. Ostroghsky supported Evangelicals; I. Gisel was born in Calvinistic surrounding; F. Prokopovich was sympathetic to the Lutherans. New ideas of the Protestantism influenced the development of the Ukrainian national movement. According to the famous historian M. Hrushevsky: *Ukrainian ship full sailed through the wind of the Reformation. But the sail failed when the wind began to die down* (Hrushevsky 1962: 76).

The founder of modern Ukrainian literature I. Kotlyarevsky was also involved in the Evangelism as a management board member and a librarian of the Poltava Bible Society. At this time, the official Church was fully controlled by Moscow on the lands which belonged to the Russian Empire. The Church turned to the imperial state institution. Opposition figures referred to the national culture of the “free Evangelism” (Lytvynov 2008: 221).

But the interest of the progressive society sector did not become a powerful factor of social mentality. Religion and imperial ideology had a more effective means of influence. Sympathy to Protestants was considered as harmful and dangerous. Even in times of the economic reforms conservative Orthodox dogmas retained their dominant position (Maystrenko 2008:189).

All these features were clearly manifested in the 19th century, during the industrial revolution. Ukrainian lands kept the status of a raw appendage. Certain restrictions of the entrepreneurial initiative and business possibilities became the results of the colonial character of the Russian - Ukrainian relations. Even pro-governmental mass media drew attention to these important problems.

The publications in the mass media illustrated the result of the interaction between the religious factor and imperial policy. For example, the members of the Statistics Committee of Chernigov region analyzed Krolevets fair and defined its features. At the local fair producers presented their wares. But Russian producers were allowed to set cheaper prices.

The government of the Russian Empire supported the traders by using discriminatory laws. Russian merchants received the largest profits in regional fairs. Ukrainian traders were mainly engaged in the sale of raw

materials. This situation hampered the development of the industrial production and private initiative (Chernigov Provincial Gazette 1853: 14).

The Orthodox Church supported the imperial power. The religious factor worked to restrain the rising social tension. Ukrainian economic activity remained average. The policy of the Empire deterred the potential of the Ukrainian lands in their economic growth (Svystunov 2002: 68).

At the time of the Soviet Union the religious factor was replaced by a rigid ideological structure. Such features as entrepreneurship, leadership, commercial talent were considered negative. A Soviet citizen had to work productively within the system. The issue of labor employment was considered typical of the countries with command economies. The performance and quality of work were the priority for the government (Sokolova 2003: 145).

The worsening economic crisis prompted the Soviet government to implement reforms. In 1985 M. Gorbachev declared a course towards restructuring. But an Austrian researcher P. J. Boettke argued that Gorbachev's reforms had eventually failed due to the reason that they had not been based on a sound understanding of the market and political processes (Boettke 1993:15). The authorities and the citizens did not understand the features of the market economy. The changes were accompanied by fraud, theft of state property, new forms of economic crime. Such phenomena can be considered as a heritage of independent Ukraine.

M. Weber believed that the "spirit of capitalism" saved Europe. Consequently, a desire to work and as a result to make a fair living should have been a decisive factor in the development of Ukraine after 1991. However, negative factors formed in the course of previous historic periods did not lose their impact on today's society.

2. Ukraine after the Revolution of Dignity

The concept of the "spirit of capitalism" (competitive economy mindset) was first used in the works by M. Weber. Economic, cultural, religious aspects of this phenomenon were studied in the researches conducted by Ukrainian and foreign scholars. This term is more often used to describe personal traits and behavior of a modern person at the beginning of the 21st century.

According to V. Sikora, a "capitalist" in Ukrainian mentality means a person who obtains and increases riches for the sake of income itself (Sikora 2001). Thus, a person often obtains capital in dishonest or criminal ways. The scholar emphasized that the "spirit of capitalism" of a modern person must have other sense. The formation of the "spirit of capitalism" is

directed to increase the competitiveness of the country, the combination of both state and individual interests.

In the opinion of K. Voz'nyj, consciousness of people for a long time did not accept the capitalistic models of life in post-Soviet Ukraine (Voz'nyj 2009: 3-15). Insufficient legal protection of property, heavy taxes and other unfavorable factors considerably prevented from the development of small and medium-sized businesses. In consciousness of modern Ukrainians there is a stereotype that in order to get a large capital you must be a criminal. Therefore, a "capitalist" is often associated with negative personality traits of character: cunning, dishonesty.

K. Voz'nyj marked that social and political changes one could observe in a number of European countries, in particular Germany and Poland, were a reason for the fast-economic growth of these countries (Voz'nyj 2009: 3-15). However, a change of consciousness is a difficult and a long-term process. In particular, the important constituent of modern person's economic mentality is a willingness to work hard for the sake of bigger profit.

According to O. Bondarenko, mentality of the Ukrainians in times of the USSR was anti-business. Community sense prevailed above individual sense in consciousness of people (Bondarenko 2009:169). A desire of a person to have private property, own gains and desire to increase them were reprobated by society. Over recent years there have been considerable changes in consciousness of Ukrainians. An individual feels himself free in a free society. It assists modern Ukrainians to form their “spirit of capitalism”. The “spirit of capitalism” includes the aspects of both spiritual and social life. Mental representations of the "spirit of capitalism" include its acceptance by people as the ideal of own spiritual growth and important priority of the state development. The social aspect of the “spirit of capitalism” creates certain images of a person who is in the process of constant personal and career development (Bondarenko 2009:171).

The research of educating the “spirit of capitalism” has a big significance for modern Ukrainians of the young age. Young people who took an active part in the Revolution of Dignity are developing modern Ukraine. However, until 2013 forming of the modern young generation's consciousness was influenced by modern European capitalist mentality and old post-Soviet stereotyped ideas about a capitalism as a negative phenomenon.

The “spirit of capitalism” is a new phenomenon in the Ukrainian social sciences, including such disciplines as psychology and pedagogy. Different aspects of the Ukrainian youth's economic consciousness are analyzed in modern Ukrainian psychology. But there are not any tests, any

questionnaires and other valid tools in the literature that allow to conduct researches of capitalist mentality. Hence, we have decided to prepare our unique methodology. To study the features of the capitalist mentality among modern Ukrainian students after the Revolution of Dignity we have elaborated a special questionnaire¹. It included 12 questions aimed to study ideas of the students about the “spirit of capitalism”, the capitalist mentality and their implementation in their own lives. The questionnaire included 2 blocks of questions, created for explore the students’ attitudes to capitalist mentality. The first block was aimed to study their approach to the capitalist mentality as a psychological and social phenomenon in general. The questions of the second block were devoted to the study of students’ attitude to the capitalist mentality in their own life.

3. Psychological aspects of the capitalist mentality among students

In our research of the young Ukrainians’ “spirit of capitalism” we have set following aims:

1. To define attitude of the Ukrainian students toward the “spirit of capitalism” in general and its value for the development of Ukraine;
2. To describe the ideas of students concerning the “spirit of capitalism” in their lives;
3. To compare influence of the profession choice and professional preparation on students’ attitude toward the “spirit of capitalism” (using the samples of students of the economic and pedagogical specialties).

40 students of prestige, economic specialties and 40 students of not so popular pedagogical specialties of different universities in Ukraine took part in the research. It was anonymous to provide freedom of self-presentation among students. The comparison of the questionnaire’s results educed interconnection of the chosen specialty and attitude toward the capitalist mentality among youth.

A presentation of the outcomes we would like to begin with the answers on the first question, which was formulated in the following manner: “How do you treat the capitalist mentality? What does the capitalist mentality mean in life of a modern person?”. The students of economic specialties answered that they had positive attitude to the capitalist mentality and could understand it as the special type of the person’s market economy mind-set. The market-economy mind-set is directed to the search of the best ways to meet human economic needs. In their opinion, the capitalist mentality is a

¹ We have used a questionnaire in our empirical research mainly because there are some advantages of this technique, especially in comparison with the classical psychological tests. These advantages include: less formality, opportunity to choose and answer, possibilities for respondents to present their own non-typical answers.

kind of understanding our own responsibility for the career and life in general, and for material well-being of the family too. It includes decent and honest work to build person's own career and achieve a material prosperity. All students from this group emphasized that the capitalist mentality is very important for a modern person, namely during the times of economic crisis in Ukraine. In turn, the ideas of students of the pedagogical specialties concerning the capitalist mentality were extremely unclear. In their opinion, this phenomenon is related to capitalists in Europe and issues of human exploitation. In general, most students spoke out about the “spirit of capitalism” as about a negative phenomenon. According to them, the “spirit of capitalism” makes the person's activity more complicated, it makes people feel passionate about leadership, careerism as well as competition with other people in order to have more material goods.

In the second question the subject of our interest was a potential contradiction between the capitalist mentality and human values. We formulated this problem in the following way: “In your opinion, does the spirit of capitalism contradict with the human values of a modern person? Please explain your answer”.

All students of economic specialties answered that the “spirit of capitalism” did not conflict with the human values of a modern person. There were the following answers among the students of pedagogical specialties:

- the “spirit of capitalism” conflicts with the human values of a person (34 students);
- the “spirit of capitalism” does not conflict with human values (6 students).

The third question of questionnaire was as follows: “How do you estimate the influence of the spirit of capitalism on the development of modern European countries?”. In opinion of students of economic specialties, the capitalist mentality helped in economic development of modern Europe. According to them, development of the “spirit of capitalism” assisted in creation of the new forms of economy, the new forms of industry and production of high-quality commodities and services in the European countries. Therefore, influence of the capitalist mentality on the development of the Western Europe had a positive effect.

The students of pedagogical specialties marked too that development of the market relations and the “spirit of capitalism” had assisted with economic success of the European countries. However, concentration on material values and underestimation of the spiritual ones led to other problems in these countries. The acts of terrorism, national and ethnic conflicts, insufficient attention to the own culture, history and traditions belong to such problems.

To clarify the students' answers about the "spirit of capitalism" we suggested to make a list of personal features of a person possessing the "spirit of capitalism" (question no.4). The students of economic specialties most often mentioned such features as entrepreneurship, leadership, aspiration to reach the professional heights, flexibility of thought and readiness to change a job to build a career, boldness, willingness to risk, readiness and desire to compete with other people. In the opinion of the students of pedagogical specialties, the "spirit of capitalism" includes boldness, strategic thinking, aspiration in life to be engaged only in a career, desire to earn much money in order to achieve material welfares (possibility to purchase a car, apartment etc.), and low personal interest in other spheres of life - communication, building of interpersonal relations, development of the spirituality.

Thus, the first questions of the questionnaire showed already that the influence of the Soviet stereotypes on the attitude toward the "spirit of capitalism" and economic constituent of the life in whole was much stronger expressed for the students of pedagogical specialties than for the students of economic specialties. However, the appropriate attitude toward the "spirit of capitalism" was more important in the case of students of pedagogical specialties. It is associated with the fact that teachers are responsible for popularization these values and attitudes among young Ukrainians. It seems possible that teachers' negative attitudes toward both "spirit of capitalism" as well as material values in general are some kind of psychological defense in reply to their own lack of economic protection.

The question no. 5 "Do you think there is a need for the spirit of capitalism in modern Ukraine after Revolution of Dignity?" was answered by the students of economic specialties in such a way that the "spirit of capitalism" is an important factor of the economic success of European countries. Acceptance of the European models of market economy, support and development of private business as major forms of the "spirit of capitalism" development in modern society will assist in stabilizing and strengthening of the Ukrainian economy.

The students of pedagogical specialties expressed ambiguous attitude toward this question. In their opinion, the "spirit of capitalism" assists in economic development of the country. However, educating the capitalist mentality can lead to even greater divisions between the rich and the poor, and it will intensify the problem of social inequality. Considerable development of the "spirit of capitalism" can also bring to the overconcentration of citizens' attention on the material aspects of life as well as to the decline of the level of "non-material" aspect of life in general.

To explore students' opinion about role and place of the "spirit of capitalism" in their own life we worked out the block of seven questions. The

first question from this block (no. 6, “What advantages and disadvantages will the spirit of capitalism bring you personally?”) was answered by the students of economic specialties in the following way: improvement of the time-management skills, increase in the level of the capacity and career success, forming of abilities to manage to do more in a short period of time and to be useful for the other people. Respondents from this group also added such disadvantages as the surplus orientation on professional activity, reduction of time spent for socializing with the family and friends.

The students of pedagogical specialties have marked the following basic advantages which a person forming capitalist mentality faces:

- It is inflexibility, ability not to care of the interests of other people. Ability to say "no" to other people;
- It is extending of possibilities to do a good career, to get promoted;
- It is a possibility to develop skills which will help solve different kinds of problems;
- It is an ability to find the alternative sources of profit, additional to the professional activity.

A question no.7 of the questionnaire (“How do you see successful professional career? How is the spirit of capitalism related to it?”) was answered by the students of economic specialties in a positive way. All students of economic specialties are going to build a career in their profession. Thus 27 students polled see themselves in the future holding administrative positions of different industrial organizations and enterprises. Seven students are going to set up and develop their own businesses. Six students are going to combine professional activity in different organizations with a small private business. Thus, in opinion of the questionnaire participants, the “spirit of capitalism” will help them make successful careers, develop their personalities and implement their ideas in a profession.

Among the students of pedagogical specialties only 21 are going to work within their specialty during the period of their studying (if there is such an opportunity) or after graduating. They do not take into consideration the “spirit of capitalism” and do not think about the capitalist component of their job; in their opinion, the humanitarian ideas are on the first place – their self-development and education of children are a top priority. Their profession is extremely distant from the problems of development of the “spirit of capitalism”. Twelve of them emphasized that they consider work in their specialty as a temporary one. They are going to get the second higher education and change their professional jobs for other ones with higher salary. They developed the most positive attitude to the “spirit of capitalism” among all members of the group. The result shows that money remains an

important aspect for these respondents. Seven students from this group said they had a limited experience.

A question no.8 of the questionnaire was formulated in the following way: "What salary are you expecting to get after the graduation from the University working within the chosen specialty? Are you satisfied with it?". Students of economic specialties adequately estimate the prospects in their profession and expect already at the beginning of the career to get average or little more than an average salary in Ukraine. Students are also aware of the possible variants of career development within their profession and the prospects of professional height and labor payment they can receive in their jobs. The results of informal interview showed that these prospects of labor payment have met the economic needs of students, that brings to the increase in their satisfaction with their profession and positive attitude toward it.

The students of pedagogical specialties understand that their salary will be one of the smallest among different professions in the country and they are afflicted by this fact. However, they see considerable career prospects in their profession.

To clarify the results of the questionnaire questions no.9 "Are you ready enough and is it difficult to work for achievement of professional success"? and no.10 "Are you ready to dedicate your spare time including weekends to your work if it is necessary"? were asked. The outcomes of the analysis and generalization of students' answers to these questions enabled us to draw the conclusion that the students of economic specialties realized a necessity to make considerable efforts for their career advancement as well as for the development of the competitiveness. They emphasized that on the initial stages of their career they consider the further development of their qualification level as well as obtaining additional professional knowledge in their personal time, including weekends, as normal and necessary. However, the younger people of this group hope that after getting married they will be able to spend their free time together with their families.

In opinion of the students of pedagogical specialties, their work is emotionally difficult. Therefore, it will be difficult for them to make additional efforts for their professional self-development. Students find no sense in such activity, since it is extremely difficult to get promoted or develop a career in their specialty. The students prefer to spend their free time on their personal life, since their profession meets their economic necessities to the extremely small extent.

To present students' own initiatives as a factor of their professional success we offered a question no.11: "Would you like to set up your small business and to undertake responsibility for its success"? All students of economic specialties answered this question in the affirmative. Thirty-one of

them emphasized that at the beginning of the career they would like to earn a start-up capital in order to set up their business in future. For 12 students, the desired business is directly related to their profession. Answers of 19 students about the future private business were based on the successful examples of business leading by their friends or relatives, and on the aspiration to implement their hobbies and talents in career too.

Among the students of pedagogical specialties only 3 students answered that they would like to set up a private business such as kindergarten, and 4 students are going to organize different private groups and sections for children. More than 20 respondents of this group also would like to start a private business, however, they have a lack of confidence, they have fear of failure, they see private business as a very difficult and incomprehensible process for them.

A question no.12 of our questionnaire was following: "Do your affiliation (moral, religious, other) coincide with the spirit of capitalism or not? Please explain your answer". The students of economic specialties answered that their affiliations coincided with the “spirit of capitalism”, since having high career prospects they will be able to bring more benefit not only to themselves but also to other people. In turn, the students of pedagogical specialties answered that their pictures of a high-spiritual, educated and intellectual person fully or partially differ from their pictures of the “spirit of capitalism”. Christian affiliations of students, in their opinion, presuppose collaboration with other people and mutual help, but not rivalry and competition as constituents of the “spirit of capitalism”.

Conclusions

In the historical retrospective view, there were different socio-political and economic processes which had an impact on Ukraine. Hence, a Ukrainian mentality has been formed by specific, political, social as well as cultural factors. There were religious determinants among them too. In contradiction to the Northern Europe described by M. Weber, in which Reformation played an important role in the process of modernization, the impact of Protestantism on the Ukrainian culture was weak. In Northern Europe, these denominations supported economic activity of citizens and oriented them toward material values. In turn, the Orthodox Church, supported by Russian authorities, popularized passivity among Ukrainians, obedience toward tsar and landlords, as well as oriented people toward non-material values. The same approach was demonstrated by Soviets. Their ideology based on the idea of state-dependent people. Citizens played those professional roles, which were necessary for the state at the moment. It did not motivate them to reach more. Therefore, these influences of both the

Orthodox Christian values as well as Soviet ideology are still visible in the contemporary Ukrainian mentality and in the Ukrainian approach to economic activity.

M. Weber tried to prove that the “spirit of capitalism” rescued Europe. He suggested too that this spirit was important part of European economic success. There is a need, then, for development of the “spirit of capitalism” in Ukraine, especially after Revolution of Dignity, which expressed some expectation of Ukrainians toward state, economy as well as integration of the country with Europe. In other words, there is a need for a drastic change of the youth’s attitude to their own life and career. However, strong influence of post-Soviet social stereotypes and low liability of Ukrainians could make these processes more complicated.

To explore this dilemma, we have conducted a research about attitudes of young Ukrainians to both the “spirit of capitalism” as well as its place in their life. The results of our study showed considerable distinctions between students of economic and pedagogical specialties. The students from the first group were more oriented toward material values. They accepted “spirit of capitalism” as well as intention of its introduction in their lives. Moreover, respondents from this group were interested in running business after graduation. In turn, students of pedagogical showed to a considerable extent the greater amount of stereotyped pictures of the studied phenomenon. The protracted influence of Soviet dogmas on the process of professional preparation of modern Ukrainian intelligentsia – future teachers – has resulted in an ambiguous attitude toward the “spirit of capitalism”. These students understand meaningfulness of the “spirit of capitalism” for the economic development of the country. However, at the individual level they consider aspiration to compete with other people, to get higher professional achievements, to make a rapid career as rather negative aspect of the phenomenon. The prospects of the professional activity suggest small optimism for them.

References:

1. Boettke Peter J., 1993, *Why Perestroika Failed: The Politics and Economics of Socialist Transformation*, Routledge, New York.
2. Bondarenko O., 2009, *Українська національна економічна ментальність і «дух капіталізму»*, «Гуманітарний вісник ЗДІА» №37.
3. Hrushevsky M., 1992, *З історії релігійної думки на Україні*, Освіта, Київ.

4. Kolomiets S. 2015. Interview. Access mode (30th September 2016): http://www.nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2065:problema-vidobutku-burshtinu&catid=8&Itemid=350
5. Kulchytsky S., 2005, *Українська революція 2004*, Генеза, Київ.
6. Lytvynov V., 2008, *Ukraine: Seeking its identity. The 16th – early 17th Centuries*, Akademperiodyka, Kyiv.
7. Maystrenko S.V., 2009, *Православні моральні цінності та їх вплив на формування культури бізнесу*, [в:] Г. Ф. Хоружий (ред.), *Моральний вимір економіки: соціальна відповідальність бізнесу та економічна ефективність*, УБС НБУ, Київ.
8. Pogorilyi A., 1994, *Макс Вебер і його класична праця*, [Вступ до:] М. Вебер, *Протестантська етика і дух капіталізму*, Основи, Київ.
9. Sikora V., 2001, *Напрями еволюції українського економічного розвитку в процесі становлення "Нового Консенсусу" і теорії про "Соціальний Капітал"*, Доступ (30.09.2016): <http://www.national.org.ua/library/sikora.html>.
10. Sokolova H., 2003, *Економічна соціологія*, Мінськ.
11. Svystunov S., 2000, *Культура підприємництва (релігійно-культурний аспект)*, «Социология: теория, методы, маркетинг» №2.
12. Voz'nyj K.Z., 2009, *Економічна поведінка людини та її ментальні мотиви*, „Економічна теорія та історія економічної думки”, №5(95).
13. Weber M., 1968, *Die Protestantische Ethik II. Kritiken und Antikritiken*, Hg. v. J. Winckelmann, München und Hamburg.

„Duch kapitalizmu” a rozwój współczesnego społeczeństwa ukraińskiego

Streszczenie

Ukraińska Rewolucja Godności może stać się punktem wyjścia dla modernizacji kraju. Uczestnicy tych zdarzeń mieli bowiem nadzieję na przyspieszenie reform, które umożliwiłyby zbudowanie na Ukrainie zamożnego i stabilnego państwa. Możliwość realizacji tego celu pozostaje jednak niepewna, głównie ze względu na fakt, że niektóre z barier utrudniających modernizację są głęboko zakorzenione, mają psychologiczny i historyczny charakter.

Inspiracją dla rozważań podjętych w artykule stała się koncepcja sformułowana przez M. Webera, odnosząca się do potencjalnej zależności między etyką protestancką a rozwojem nowoczesnego kapitalizmu. Autorki swoją refleksję zaczynają od przedstawienia krajobrazu religijnego Ukrainy

w momencie, kiedy w Europie Północnej protestantyzm ugruntował już swą pozycję. Wskazują także, jak dominujący na ziemiach ukraińskich Kościół prawosławny, wspomagany przez władze carskie, wzmacniał wartości i postawy będące często w kontradycji do tego, co M. Weber opisywał pod pojęciem „ducha kapitalizmu”. Zmiany w tym względzie nie zaszły wraz z pojawieniem się władzy radzieckiej. Więcej, obecne w przeszłości tendencje jeszcze bardziej uległy wzmocnieniu.

Na Ukrainie ukształtował się zatem taki system wartości i postaw, który nie sprzyja rozwojowi kapitalizmu. Czy Rewolucja Godności stanowi swego rodzaju próbę jego zmiany? Autorki, aby przekonać się o tym, na ile ów „duch kapitalizmu” jest obecny wśród młodych członków pokolenia Rewolucji, zrealizowały badanie, którego wyniki zostały przedstawione w niniejszym artykule. Ich zdaniem, w im większym stopniu ukraińskie społeczeństwo będzie w stanie odrzucić dawne stereotypy dotyczące działalności ekonomicznej, utrwalane przez władzę carską, a potem i radziecką, tym bardziej będzie ono w stanie zbudować nowoczesny porządek gospodarczy.

Słowa kluczowe: Rewolucja Godności, „duch kapitalizmu”, kompetencje ekonomiczne.

Olena Mramornova, Olena Kharchenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Department of Methodology and Methods of Sociological Research

Faculty of Sociology

Email: kulpinka@ukr.net, elenaighk@gmail.com

Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation (ATO) in Eastern Ukraine

Abstract

The main purpose of this article is to present the results of a social research on relevant Ukrainian problems connected with the employment of demobilized soldiers who participated in anti-terrorist operation (ATO) in eastern Ukraine. Many veterans have been demobilized during 2 years of the ATO – all of them have to adapt to civilian life again. One of the most important roles in successful social adaptation of a person who was at war is performed by labour and self-fulfilment. Main research tasks were: 1) to describe employment of ATO veterans; 2) to characterize the influence of war experience of a person on employment; 3) to identify reasons of unemployment; 4) to characterize veterans' attitude to self-employment etc. Research method is telephone interview. Sample: 904 people in 5 regions of Ukraine and Kyiv. It is the first research on employment and social adaptation of ATO veterans.

Key words: veteran, anti-terrorist operation, employment, social adaptation

Introduction

Thousands of people worldwide become victims of natural or man-made disasters, social, political and military conflicts. Among these extreme situations, social conflicts that have arisen as a result of political activity of a range of people (politicians, parties, communities) or governments and led to a reduction of social and political stability, economic well-being of the population, or even death of many people hold a special place. We include the military conflict in eastern Ukraine into this category of social conflicts. It started in April 2014, when *de facto* a war and *de jure* anti-terrorist operation (ATO) began in Donetsk and Luhansk oblasts, that aims at combating separatists and Russian troops that supports them. Results of this conflict were: 1.6 million people had to leave their homes, more than 21,000 were injured (among them 7500 – military staff) and more than 9,000 died went missing (including more than 2200 soldiers). Not only regular Ukrainian army participates in this confrontation. There already were six

waves of mobilization – more than 210 thousand (Unian, 2015) people joined the army, some of them were sent to the combat zone. As the result more than 127,000 (TSN, 2016) people received the status of ATO participants.

Unfortunately, statistics are approximate because some information is classified, and some figures simply cannot be accurately estimated (for example, not only those who serve in Ukrainian army but also those who joined it as volunteers and were not registered participated in the ATO).

Regardless of the way of getting to a combat zone, any person, upon returning to civilian life, requires social and psychological adaptation to reduce negative consequences of involvement in a military conflict. After exploring consequences of military conflict in Vietnam (and later Afghanistan, Chechnya, Iraq, Croatia, Israel, etc.) experts have developed the concept of such psychological phenomenon as PTSD (Post-traumatic stress disorder). People with PTSD can have different symptoms such as: anxiety, excessive vigilance, night delirium, insomnia, outbursts of anger and physical violence, they often have a sense of shame, so-called "guilt of survivor" and low self-esteem. Lack of assistance to a person, suffering from PTSD, leads to the person's alcohol or drug abuse, workplace and family conflicts, homelessness and even suicide (Gryb, 2015).

There are special governmental programs in Ukraine that are aimed at providing benefits and help in social adaptation of ATO veterans¹. But there are bureaucracy, insufficient funding, lack of widespread information about the opportunities that ATO veterans have on the way of their implementation. For instance, psychological support to ATO participants that is guaranteed by the state is not fully provided - there are not enough qualified psychologists, funding, facilities; also, veterans often ashamed to ask for help².

In this article, we focus on an important aspect of social adaptation of ATO veterans – their employment after returning from the ATO zone. For a considerable part of veterans, it is hard to return to their previous workplaces so they have to find new jobs that often require new knowledge and skills. But successful employment, satisfaction with job, financial stability and

¹ Presidential Decree of 18.03.2015 no 150/2015 "On Additional Measures Concerning Social Security of the Anti-Terrorist Operation Participants". Regulation of the Cabinet of Ministers of Ukraine of March 31, 2015 № 359-p "On Approval of Plan of Actions on Medical, Psychological, Professional Rehabilitation and Social Adaptation of of Anti-Terrorist Operation Participants " and Regulation of the Cabinet of Ministers of Ukraine of January 13, 2016 № 10-p "On Approval of the Plan of Interagency Activities for Anti-Terrorist Operation Participants Adaptation to Civilian Life".

² Report on the research "Psychological and Social Assistance , through the Eyes of ATO Veterans", 01-03.2016 , conducted by NGO "Ukrainian Society of Overcoming the Consequences of Traumatic Events", supported by the International Renaissance Foundation <http://www.psychservice.org/wp-content/uploads/2016/03>

public awareness of the importance of the work are all factors of successful social adaptation.

Purpose of this article is to present results of social research of ATO veterans, aiming at characterizing their employment problems associated with being in the ATO combat zone.

The study was conducted by Faculty of Sociology of Kyiv National Taras Shevchenko University upon an initiative of the Fund for War Veterans and ATO Participant (April 16, 2016 - May 14, 2016)

The object of the study was employment problems of ATO veterans related to their being in the ATO combat zone. Sample: 904 phone numbers out of 13,934 phone numbers of ATO veterans, who lived in Kyiv as well as Kirovohrad, Zaporizhzhia, Rivne and Odessa oblasts provided by the Fund for War Veterans and ATO Participants. Method of selection: simple random sampling. Confidence of probability - 0.99. Error of sampling – 5 per cent. Method of collecting information: telephone survey. Response rate – 42 per cent.

Main tasks of the study were following: 1) To describe socio-demographic characteristics of ATO veterans; 2) To describe features of veterans' employment; 3) To determine how being in a war zone influences veterans' employment; 4) To identify the reasons why ATO veterans are currently unemployed; 5) To describe professions of ATO veterans; 6) To define if they are satisfied with their current jobs and their attitude towards occupation change; 7) To identify veterans' awareness about government programs that help obtain new specialties; 8) To determine a share of veterans that are/were self-employed; 9) To explore attitude of veterans to starting a business; 10) To explore level of interest in a program that helps start their own businesses.

1. Socio - demographic characteristics of ATO veterans

The first task was to describe socio-demographic profile of ATO veterans. According to the results of the survey, majority of respondents were – male – 98.2 per cent, only 1.8 per cent were female. Average age of ATO veterans was 35 years (min. – 19, max. - 69). Almost half were people with higher education – 41.4 per cent, 8.3 per cent had bachelor's degree, one-third of respondents (31.9 per cent) had college education, 10.2 per cent - secondary education, 1.6 per cent had incomplete secondary education. Majority of respondents (70.1 per cent) were married, 22.3 per cent – single, 7.6 per cent – divorced. Two-thirds (69.3 per cent) of respondents had children. Most ATO veterans (51.6 per cent) had one child, 39.1 per cent had two children, 9.3 per cent – three or more children. Slightly less than half (45.6 per cent) of respondents lived in own housings, and 54.4 per cent lived

at rented housings, service housings or with relatives. Respondents mainly lived in oblast centres – 53.3 per cent. Fifth part (20.4 per cent) dwelled in regional centres and cities of regional subordination. Just over a quarter of respondents inhabited other cities and towns (10.0 per cent) or rural areas (16.3 per cent).

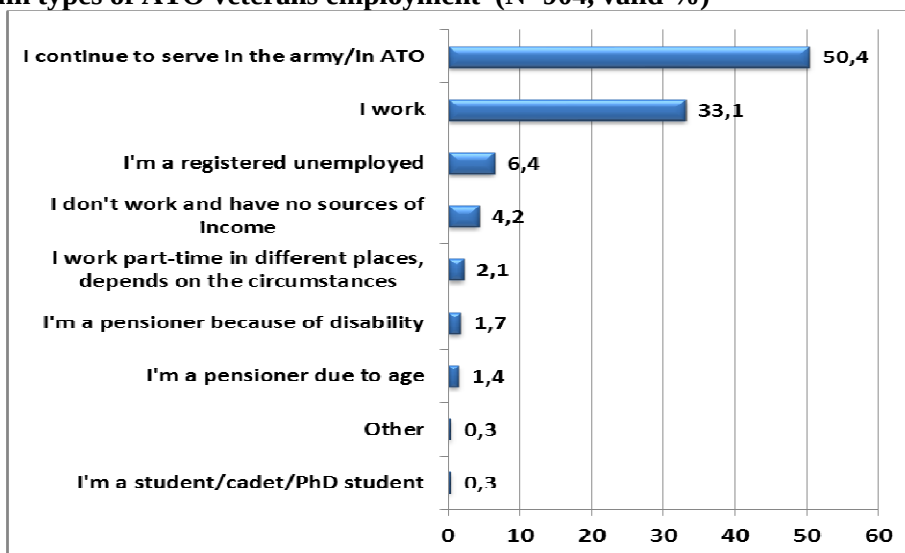
Financial state. 20.4 per cent of ATO veterans said they were on the verge of poverty. 38.8 per cent said they only had enough money for living, food and clothing. A third part told us that they had enough money for everything they need, but no resources remain as savings. Only 6.2 per cent of respondents made savings and lived in full abundance.

2. Employment characteristics of ATO veterans

Currently half of the respondents (50.4 per cent) continue to serve in Ukrainian Army, 33.1 per cent are employed, 6.4 per cent are registered unemployed, 4.2 per cent – do not work and have no sources of income, 2.1 per cent are part time workers in different places, depends on the circumstances. There is also a small percentage of respondents who are students (0.8 per cent). Unemployed because of disability are 1.7 per cent of respondents and 1,4 per cent – due to age.

Figure 1

Main types of ATO veterans employment (N=904, valid %)

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

Statistical information, provided by the Ukrainian State Employment Service shows that since the beginning of 2015 36.3 thousand unemployed

ATO participants (including 1.2 thousand of people with disabilities) used its services. 34.8 thousand received unemployment benefits. The total of 7.4 thousand people (including 159 disabled people) got a job. Among unregistered for other reasons (other than employment), every fifth signed contract with the army.

3. The effect of being in combat zone on ATO veterans' employment

To determine how being at the ATO area affected current employment of veterans, we asked about having a job before participation in the ATO. 78.6 per cent of respondents mentioned that they were employed before leaving for combat zone.

Table 1

Were you employed before leaving for combat zone? N=902, valid %

Employment of ATO veterans before leaving to combat zone	valid %
Yes	78.6
No	21.4
Total	100.0

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

We had compared veterans' employment before leaving for combat zone with the current situation, and have found such significant correlations:

- 35,8 per cent of respondents, who were unemployed before participation in ATO, now signed the contract with Ukrainian army.
- 8 per cent of veterans, who were employed before leaving, are currently unemployed.

Table 2

Correlation between main types of current veterans' employment and employment before leaving for combat zone (valid %, N=902)

Current veterans employment	Employed before leaving for combat zone	Unemployed before leaving for combat zone	Total
Serve in the army / at ATO	54.3	35.8	50.3
Employed	34.8	30.1	33.1
Student	0.1	1.0	0.3
Part time workers in different places, depends	1.4	4.7	2.1

on the circumstances			
Unemployed due to age	0.4	5.2	1.4
Unemployed because of disability	1.6	2.1	1.7
Do not work and have no sources of income	3.1	8.3	4.2
Registered unemployed	4.9	11.9	6.4
Else	0.1	1.0	0.3

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

Thus, stay at ATO did not effected employment of veterans in a single manner due to the fact that 35,8 per cent of previously unemployed have found a job in the army, whereas 8 per cent have lost their jobs.

According to the information of the State Employment Service of July 1st, 2016, 22.3 thousand ATO veterans were unemployed. 20.5 thousand received unemployment benefits. Age structure of unemployed veterans was following: 6 per cent – 15-24 years, 16 per cent – from 25 to 29 years, 19 per cent - 30-34 years old, 41 per cent - 35-44 years, 18 per cent - over 45 years (including 2 per cent - over 55 years). Almost half of unemployed people had college education, 24 per cent – university degree, 28 per cent – primary and secondary education.

We compared employment of veterans in different oblasts: the highest employment rate was in Kiev (88.5 per cent employed and 11.5 per cent unemployed), and the lowest – in the Kirovohrad oblast (64.6 per cent – employed and 35.4 per cent – unemployed) ³.

These data correlates with official information on unemployment rates (ILO methodology) in the first quarter of 2016. The lowest unemployment rate was in Odessa (6.4 per cent), Kharkiv and Kyiv (respectively 7.2 per cent) regions and the city of Kyiv – (7.1 per cent) and highest in Ternopil, Kirovograd, Volyn (12.9 per cent), Donetsk (14.8 per cent) and Lugansk (16.7 per cent) oblasts.

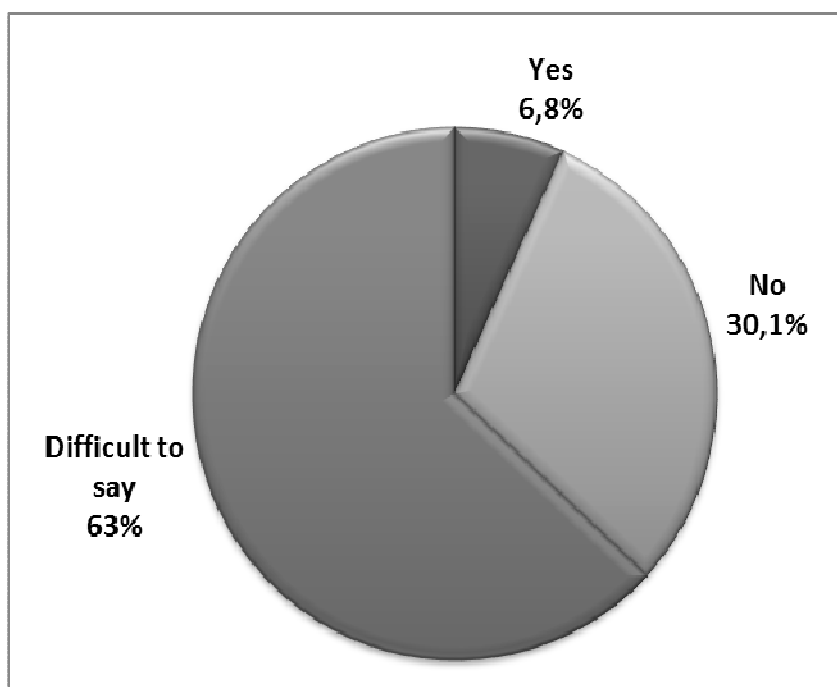
Some employers, unwilling to hire ATO veterans, believe in unpredictability of the latter ones and fear their behaviour and results of physical injuries and contusions (Depo, 2015). We asked veterans whether they associated their unemployment with their being in the ATO. Respondents did not see exact connection between their being in ATO and current unemployment: 63.0 per cent - said that they "Don't know" and 30.1 per cent did not see this connection. We hypothesized that the more time

³ The coefficient of contingency = 0,173

passes since returning from a combat zone, the greater chance to find a job they had, but there was no such connection discovered.

Figure 2

Do you tie your current unemployment with ATO participation? (N=146, valid %)

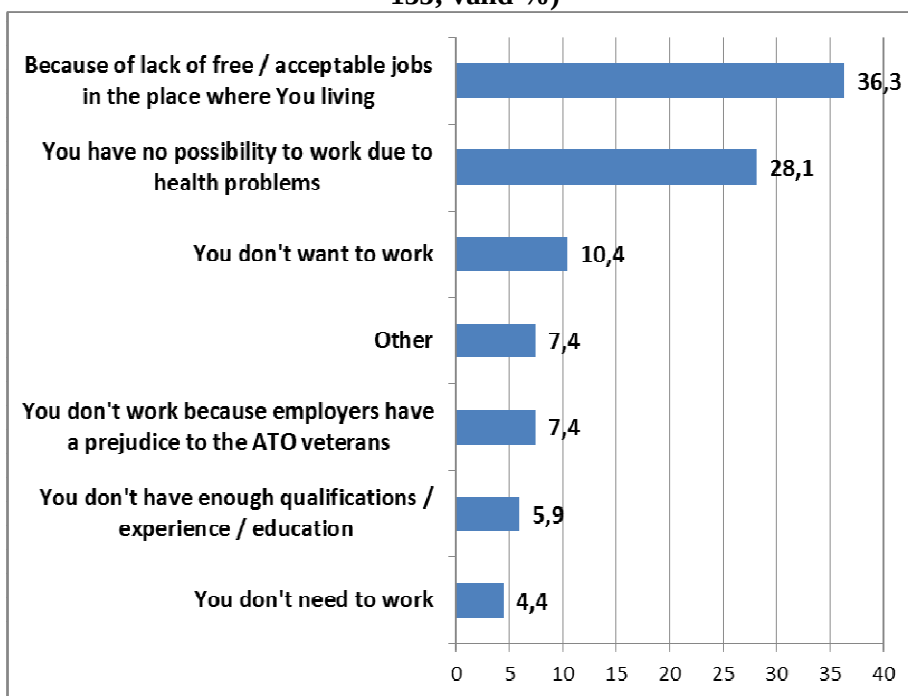
Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

4. Characteristics of the reasons why ATO veterans are not employed

Among reasons why ATO veterans do not work, majority denoted such, as lack of available/suitable jobs in the place where they live (36.3 per cent) and the inability to work due to health problems (28.1 per cent).

Figure 3

Answers to the question: Why are you not working now? (Multiple answers; N = 135; valid %)

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

Also, we wanted to identify intentions of people who are not working now to find a job in the future, that would contribute definitely to the process of their social adaptation. This intention (or desire) to find a job in the future was displayed by 61 per cent of respondents that did not work. A significant proportion of respondents (31.5 per cent) hesitated to answer this question, 7.5 per cent had no plans to be employed in future.

Table 3

Do You have an intention or desire to find a job in future? N = 146

Intention or desire to find a job in the future	Frequency	Valid %
Yes	89	61.0
No	11	7.5
Difficult to answer	46	31.5
Total	146	100.0

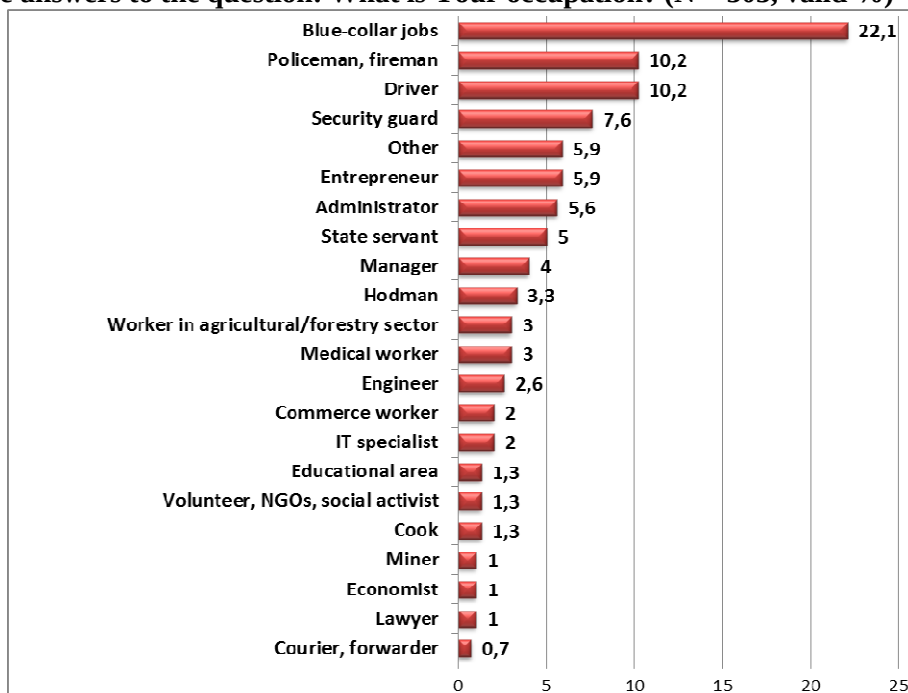
Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

5. Occupational belonging of ATO Veterans

According to the research results, among the occupations of ATO veterans blue-collar jobs prevailed (builders, mechanics, technicians, weldors, etc.) – 22.1 per cent; police/firemen – 10.2 per cent and same 10.2 per cent of drivers, security guards constitute 7.6 per cent. 5.6 per cent had own businesses (individual entrepreneur or director of a company) and the same number of respondents occupied senior positions (heads, managers).

Figure 4

The answers to the question: What is Your occupation? (N = 303, valid %)

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

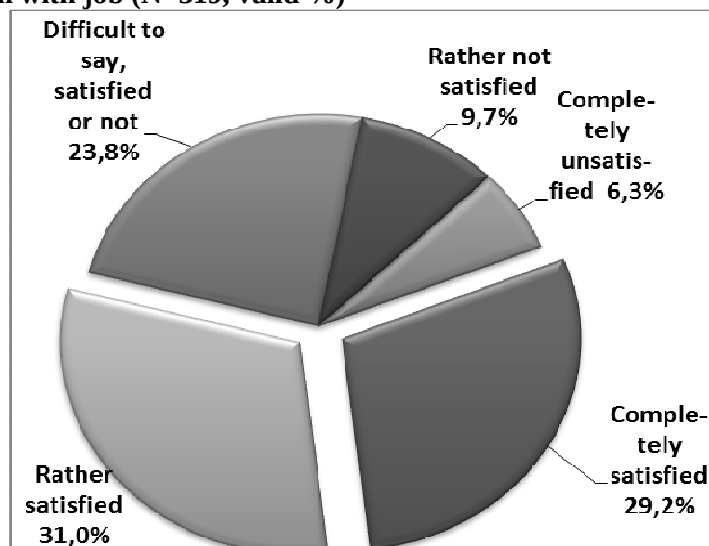
6. Level of satisfaction with current job and desire to change profession of ATO Veterans

For the purpose of identifying dispositions to change job or profession (such cases can be possible due to changes in values, life priorities and understanding of own capabilities after returning from the zone of the ATO), we asked veterans about satisfaction with their current jobs.

In general satisfaction with their current jobs was expressed by more than a half of ATO veterans who were employed (including 29.2 per cent totally satisfied and rather satisfied 31.0 per cent). However, despite the fact that job satisfaction of ATO veterans was high, 34.4 per cent of respondents expressed their desire to change their profession.

Figure 5

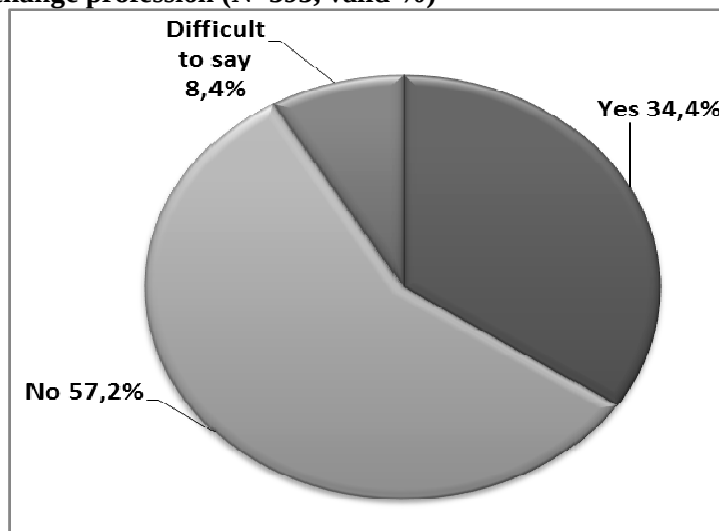
Satisfaction with job (N=319, valid %)

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

Figure 6

Desire to change profession (N=395, valid %)

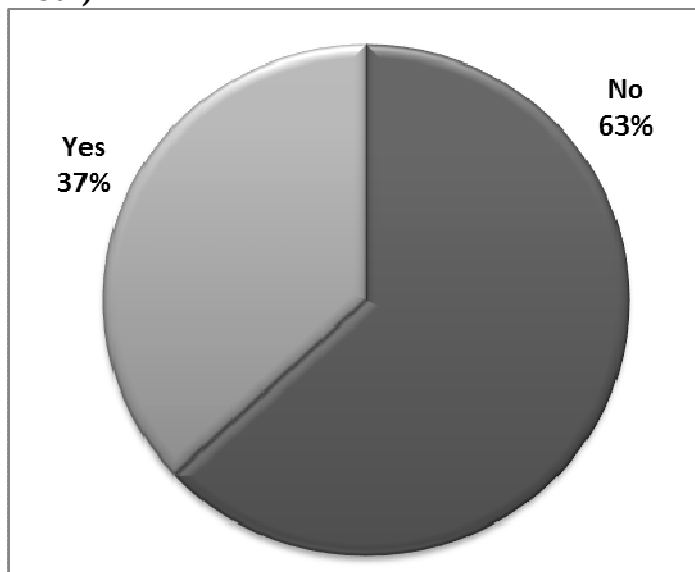
Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

7. The level of ATO veterans awareness of government programs for obtaining a new profession

There are employment training centers created by government in Ukraine that help unemployed veterans, including the ones of the ATO, acquire new specialties. During the research, however, we have discovered that people were not sufficiently familiar with them. 37.0 per cent of respondents knew about such government programs that helps ensure a new profession, and only 8.0 per cent used them.

Figure 7

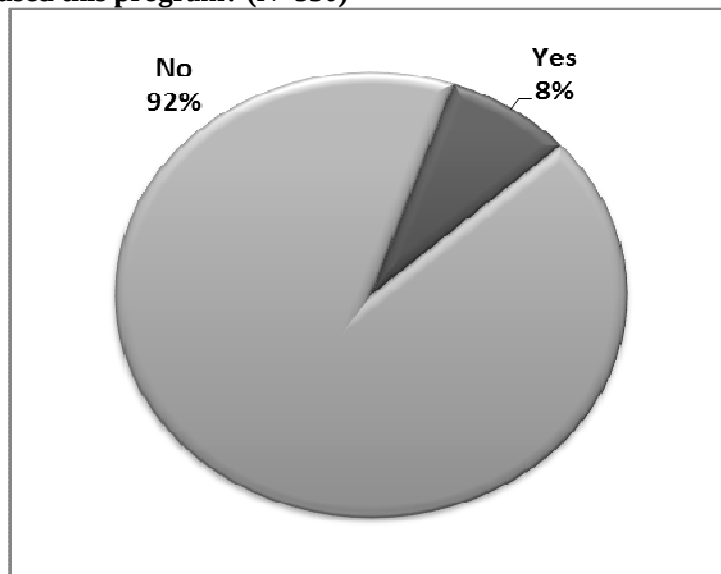
Do you know about the program that helps ATO veterans obtain a new specialty? (N=901)

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

Figure 8

Have you used this program? (N=330)

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

8. ATO veterans experience and attitude towards self-employment

Also, we studied experience and attitude of ATO veterans towards self-employment. Despite the existence of the opportunity to receive a lump amount of unemployment benefits to launch an own business (from 3217 UAH) (about 117 euros), since the beginning of 2015 only 1.8 thousand of ATO participants have used this chance. Currently it is unknown whether they have started a business and whether it was successful. However, this information can stimulate creation of such programs, that will urge ATO veterans to start a business and at the same time create favorable conditions for small business development in Ukraine in general.

According to the survey, majority of veterans – 81.4 per cent – did not have such experience of employment. Only 13.9 per cent of ATO veterans had experience of self-employment and small percentage, almost 5 per cent of respondents, worked for themselves.

Table 4

Do You have a self-employment experience (individual entrepreneur or legal entity)? (N=897)

Self-employment experience	Valid %
No	81.4
Yes, I'm self-employed now	4.7
Yes, I had such experience in the past	13.9
Total	100.0

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

Almost a half of respondents, who had no experience of self-employment in the past, expressed a desire to start their own business.

Table 5

Would you like to start your own business? (N=855)

Desire to start own business	Valid %
Yes	29.2
Rather yes	18.9
Difficult to say	17.4
Rather no	6.7
No	27.7
Total	100.0

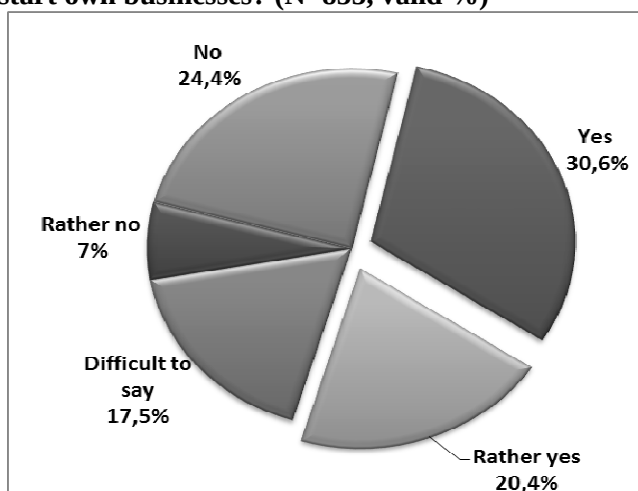
Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

9. Level of interest in the program to start an own business among ATO Veterans

From the survey data we can conclude that the interest in a program, which would help to start an own business among ATO veteran is significantly higher - it has been stayed by a half of the respondents. 30.6 per cent of respondents expressed positive interest in such a program and 20.4 per cent – partial one.

Figure 9

The answers to the question: Are you interested in a program, that would help ATO veterans to start own businesses? (N=855, valid %)

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

One of the research objectives was to identify characteristics of respondents, who were interested in a program that would help ATO veterans to start own businesses.

Thus, interest in a program, that helps to start an own business correlated with the desire to change profession⁴. Nearly half of respondents, who wanted to change their profession, expressed interest in such a program.

Table 6

Correlation between interest in a program that helps open an own business and the desire to change profession (valid %, N=329)

Interest in program	The desire to change profession	Lack of desire to change profession	Total
Yes	45.4	25.6	33.4
Rather yes	24.6	18.6	21.0
Difficult to say	12.3	20.1	17.0
Rather no	4.6	11.1	8.5
No	13.1	24.6	20.1

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

⁴ Coefficient of contingency = 0,252

Also, during the research statistically significant correlation between interest in the program that helps to start own business and willingness to study and improve own professional skills – which is a very important factor in the implementation of these programs – was statistically confirmed⁵. Among respondents, who were interested in the program of opening their own businesses, almost 70.0 per cent expressed willingness to learn or improve their professional skills to change their profession / job.

Table 7

Correlation between interest in a program that helps to open an own business with willingness to learn and improve professional skills (valid %, N=273)

Interest in the program Willingness to learn and improve professional skills						
	Yes	Rather yes	Difficult to answer	Rather no	No	Total
Yes	69.9	59.9	43.5	32.1	28.1	50.5
No	30.1	40.7	56.5	67.9	71.9	49.5

Source: Data of "Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation in Eastern Ukraine" survey. Authors' estimations.

However, indicators such as age, marital status, type of employment, profession, satisfaction with current job, financial status, education, region of residence, way of getting into the ATO, experience in active combat, previous experience of self-employment did not effect interest of ATO veterans in a program that helps open an own business.

Conclusion

By the nature of employment, half of respondents (50.4 per cent) were the military, the number of employed civilians was more than one third of respondents (33.1 per cent). A significant share of respondents (over 10.0 per cent) were unemployed (among them 6.4 per cent were registered as unemployed, and respondents who did not work and had no other sources of income constituted 4.2 per cent).

⁵ Coefficient of contingency = 0,317

Impact of the factor of departure to the ATO zone did not clearly affect the employment of veterans after their return. On the one hand, a significant percentage (8.0 per cent) of employed before the departure to ATO zone became unemployed upon return. On the other hand, 35.8 per cent who were not employed before departure to the war zone are now employed through service in the army.

Among the reasons why unemployed ATO veterans did not work reasons such as lack of free and suitable jobs (36.3 per cent) and the inability to work because of disability (28.1 per cent) prevailed. More than half of unemployed veterans had a plan to find a job in future.

As to employed ATO veterans, their professions were mainly represented by blue-collar jobs – 22.1 per cent of respondents. Next in popularity were professions of a policeman / firefighter and driver – 10.2 per cent each and 7.6 per cent were security guards.

As a whole, working ATO veterans were satisfied with their current job (including 29.2 per cent totally satisfied and rather satisfied 31.0 per cent), but more than a third of respondents (34.4 per cent) expressed their desire to change their occupation.

48.1 per cent of respondents would like to start their own business, and 50.1 per cent were interested in creating of a program that helps do this. Thus, 69.9 per cent of them were ready to learn new and improve existing professional skills. Therefore, creation of such a program would be a positive step towards ATO members employment. In the situation of lack of suitable jobs, stimulating small business development is required for social adaptation of ATO veterans.

References:

1. Depo, 2015, *Why Former ATO Fighters Can Not Get a Job?* www.depo.ua/ukr/life/chomu-kolishni-biytsi-ato-ne-mozhut-vlashtuvatisya-na-robotu-02042015170300; date of access: 25.07.2016
2. Gryb A.E., 2016, *Post-traumatic stress disorder of soldiers – combatants*, [in:] “Scientific journal on medical psychology and psycho-correction”, www.medpsychology.pp.ua; date of access: 25.07.2016
3. TSN, 2016, *Two years of ATO: How Many Victims Undeclared War in Donbas Brought to Ukrainians. Infographics*; www.tsn.ua/ato/dva-roki-ato-skilki-zhertv-prinesla-ukrayincyam-neogoloshena-viyna-na-donbasi-infografika-629981.html; date of access: 25.07.2016
4. Unian, 2015, *Poroshenko Specifies Number of Mobilized People during the sixth Wave of Mobilization*; www.unian.ua/war/1114740-poroshenko-nazvav-kilkist-mobilizovanih-protyagom-shesti-chergh-mobilizatsiji.html; date of access: 25.07.2016

Problemy z reintegracją zawodową weteranów operacji antyterrorystycznej na wschodzie Ukrainy

Streszczenie

Mimo, że od początku działań wojennych na wschodzie Ukrainy minęły już ponad dwa lata, to konflikt ten nadal pozostaje w aktywnej fazie. Powstanie środowiska weteranów, biorących udział w walkach zbrojnych, służących na terenach, gdzie przeprowadzana jest operacja antyterrorystyczna, pozostaje jedną z konsekwencji tego konfliktu. Obecnie, kiedy do domów wraca pierwsza fala zmobilizowanych na wojnę żołnierzy, głównym celem staje się ich społeczna reintegracja – tym bardziej ważna, że sami weterani doświadczają wielu problemów, zarówno psychologicznych, moralnych, jak i finansowych. W niniejszym tekście przedmiotem uwagi uczyniono kwestię zatrudnienia weteranów operacji antyterrorystycznej. Rozważania w tym względzie zostały przedstawione w formie raportu, powstałego w oparciu o wyniki badania przeprowadzonego w kwietniu i maju 2016 roku w pięciu regionach Ukrainy. W realizacji tego badania zastosowano technikę wywiadu telefonicznego. Ogółem objęto nim 904 weteranów ATO.

Słowa kluczowe: weteran, operacja antyterrorystyczna, zatrudnienie, reintegracja zawodowa.

RECENZJA

Katarzyna Wojnar, *Polska klasa kreatywna*, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2016, ss. 371¹

Recenzowana książka to pierwsze tak poważne wydawnictwo na polskim rynku dotyczące zjawiska przemysłów kreatywnych i klasy kreatywnej, wyłączając oczywiście tłumaczenia kanonicznych pozycji R. Floridy czy Ch. Landry'ego. Jest poniekąd odpowiedzią na rosnącą popularność koncepcji dwóch wspomnianych powyżej autorów.

Recenzowana książka wychodzi naprzeciw popularności koncepcji kreatywności, próbując jednocześnie dokonać jej oceny. Celami, do jakich dążyła autorka w swojej książce są: (1) systematyzacja debaty naukowej nad rolą kreatywności w rozwoju społecznym i gospodarczym miast; (2) identyfikacja kapitału kreatywnego polskich miast oraz analiza struktury i rozkładu przestrzennego klasy kreatywnej w Polsce; (3) analiza wpływu kapitału kreatywnego polskich miast na ich konkurencyjność w gospodarce; (4) analiza relacji między atrakcyjnością (możliwością prowadzenia wielkomiejskiego stylu życia charakteryzującego się bogatą i zróżnicowaną ofertą możliwości spędzania wolnego czasu – czynniki związane z jakością życia) polskich miast a ich zdolnością do przyciągania pracowników kreatywnych.

Koncepcja kapitału kreatywnego odgrywała w badaniu rolę teorii wyjaśniającej, na jej podstawie zostały sformułowane hipotezy badawcze testowane na różnych etapach badania. Pozwoliło to na weryfikację z jednej strony samej teorii, z drugiej uwag krytycznych, w nowym kontekście gospodarczym, geograficznym i społecznym, jaki stanowią polskie miasta.

Książka *Polska klasa kreatywna* składa się z siedmiu rozdziałów i aneksu. Rozdziały zostały podporządkowane celom pracy, a ich treść miała być odpowiedzią na nie. Rozdział I zatytułowany *Kreatywność a rozwój społeczno-gospodarczy* koncentruje się na światowej dyskusji wokół problemu kreatywności – definicji i koncepcjach. Jak trafnie pokazuje autorka, przyjmowane przez rozmaitych badaczy definicje kreatywności mają węższy bądź szerszy zakres znaczeniowy. Kreatywność jest traktowana jako cecha o charakterze zerojedynkowym lub cecha o charakterze stopniowalnym. Na definicję kreatywności wpływa także to, kto jej używa. Definicja „kreatywności” zależy również od dostępności danych. Ponadto, zmienia się wraz z nowym miejscem, w którym jest implementowana. W związku z tym, współcześnie mamy do czynienia z różnymi koncepcjami kreatywności.

¹ Niniejsza recenzja jest skróconą wersją recenzji tej samej publikacji przedstawionej na łamach czasopisma „Władzy Sądzenia” nr 10/2016.

Autorka, w ramach porządkowania debaty nad kreatywnością, prezentuje w książce pięć modeli wspierania kreatywności: (1) model konwencjonalny, (2) model miasta kreatywnego, (3) model przemysłów kultury i przemysłów kreatywnych, (4) model zawodów kreatywnych, (5) model zrównoważonego planowania kultury. W każdym z wymienionych modeli autorzy czynią odpowiedzialnym za przyciąganie klasy kreatywnej inny czynnik. W modelu konwencjonalnym to tworzenie przyjaznych warunków dla firm i inwestorów z zewnątrz. W ramach modelu miasta kreatywnego autorka dokonała charakterystyki koncepcji miasta kreatywnego Charlesa Landry'ego, koncepcji pola kreatywnego i koncepcji środowiska kreatywnego. Sposobem na przyciągnięcie klasy kreatywnej jest zwiększenie atrakcyjności miast dla tej grupy przez zapewnienie wysokiej jakości życia w mieście. Procesy te wzmacniane są przez jego kreatywne planowanie i zarządzanie, przez odpowiednią konfigurację silnych i słabych więzi społecznych oraz odpowiednie warunki do nieformalnych interakcji (sąsiadujące ze sobą mieszkania, miejsca działalności kulturalnej i artystycznej oraz komercyjnej). Model trzeci to opis przemysłów kultury krytykowanych przez T. Adorno i M. Horkheimera, jako opartych na sprzecznych i niemożliwych do pogodzenia logik sztuki i gospodarki. W ramach przemysłów kultury autorka przytacza także definicję D. Hesmondhalgha, który dzieli je na centralne przemysły kultury, peryferyjne przemysły kultury, sektory problematyczne i sektory graniczne. Idea przemysłów kreatywnych powstała natomiast w czasie dominacji narracji neoliberalizmu ekonomicznego w Wielkiej Brytanii i wiązała się z przyjęciem perspektywy gospodarczej w patrzeniu na sektor kultury i sztuki, co oznaczało zorientowanie na wynik finansowy. Za przemysły kreatywne uznano te, których źródło wartości tkwi w indywidualnej twórczości, umiejętnościach, talencie oraz, które umożliwiają tworzenie dobrobytu i miejsc pracy opartych na generowaniu i wykorzystywaniu własności intelektualnej. W ramach tego podejścia mierzymy zatrudnienie w przedsiębiorstwach uznanych za kreatywne. Zlicza się wtedy wszystkie miejsca pracy w takim przedsiębiorstwie. Z kolei w modelu zawodów kreatywnych zawód stanowi jedno z centralnych ogniw determinujących zachowania jednostek w systemach rynkowych. Autorka scharakteryzowała w jego ramach dwa podejścia: R. Floridy i A. Markussen. Ostatni model koncentruje się natomiast na rozwoju lokalnych zasobów społecznych i kulturowych, wspieraniu nieformalnych i oddolnych organizacji, małych form, artystów, animatorów kultury. Według autorów jest to model szczególnie efektywny na obszarach peryferyjnych i tych, które dopiero rozwijają swój potencjał metropolitalny, przechodzących proces transformacji i restrukturyzacji. Niestety władze miast dużo chętniej korzystają z recept R. Floridy i jego koncepcji klasy kreatywnej, bez próby refleksji nad tym, czy są one odpowiednie dla ich struktury

społeczno-gospodarczej. W tym przypadku nie tyle ściągamy klasę kreatywną do miasta, co poprzez odpowiednie warunki i stymulanty pozwalamy uwolnić z ludzi potencjał kreatywny.

Pierwszy z założonych przez autorkę celów został, w mojej opinii, zrealizowany wyczerpująco. Wokół kreatywności narosło w ostatnich latach mnóstwo różnych koncepcji, na dodatek z różnych dziedzin, co często przekłada się na chaos informacyjny. Dzięki pracy K. Wojnar możemy prześledzić debatę nad kreatywnością, jej powiązania z innymi dziedzinami, jak choćby *urban studies*, poznać różne założenia leżące u podstaw poszczególnych koncepcji oraz ich implikacje dla praktyki badawczej. Dzięki licznym źródłowym odniesieniom czynionym przez autorkę czytelnik ma także możliwość sięgnąć po teksty oryginalne.

Poza próbą uporządkowania dyskusji wokół koncepcji kreatywności, głównym celem podjętej przez autorkę pracy była weryfikacja na gruncie polskim potencjału kreatywnego. Sednem swoich analiz autorka uczyniła koncepcję klasy kreatywnej R. Floridy. Starając się dotrzymać wierności pierwotnej koncepcji autorka nie pozostała obojętna na konkurencyjne koncepcje kreatywności, które również poddała badaniu, na wyniki badań przeprowadzonych na gruncie europejskim oraz na krytykę teorii R. Floridy. Pod ich wpływem autorka dokonała kilku modyfikacji wobec modelu Floridy, które zostały dobrze w książce uzasadnione i wydają się zabiegiem słusznym. Wszystkie te czynniki sprawiły, że przeprowadzone analizy zyskały na wartości.

Przeprowadzone przez autorkę badania, podobnie jak u R. Floridy, miały charakter ilościowy i jakościowy². Bazowały na danych zastanych, jak i tych wywołanych przez badacza. Badaniu danych zastanych poddanych zostało 65 polskich miast na prawach powiatu, z uwzględnieniem dwóch obszarów metropolitalnych – Trójmiasta i konurbacji górnośląskiej. Dodatkowo, ta faza wymagała modyfikacji wskaźnika klasy kreatywnej zaproponowanego przez R. Floridę ze względu na niedostępność niektórych danych, inny poziom rozwoju i inną strukturę społeczno-gospodarczą. Zakres podmiotowy analizy obejmował pracowników zawodów kreatywnych wyznaczonych na podstawie stopnia kreatywności wykonywanej przez nich pracy (Wojnar 2016: 82).

W oryginalnej koncepcji R. Floridy wskaźnikiem klasy kreatywnej jest udział pracowników zatrudnionych w kategoriach zawodowych należących do klasy kreatywnej w stosunku do ogółu zatrudnionych według miejsca zatrudnienia. Natomiast w przypadku badań polskich autorka zdecydowała się odstąpić od oryginalnej definicji na rzecz **odniesienia liczby pracow-**

² W niniejszym opracowaniu recenzji poddana została wyłącznie część badania na danych zastanych, do którego odnosiły się główne cele publikacji.

ników zatrudnionych w zawodach kreatywnych do liczby mieszkańców w wieku produkcyjnym (Wojnar 2016: 85). Do klasyfikacji zawodów, w przypadku polskiej klasy kreatywnej, autorka zdecydowała się użyć Międzynarodowego Standardu Klasyfikacji Zawodów ISCO-88 (COM), oraz ISCO-08, które były stosowane w badaniach europejskich i lepiej odzwierciedlają specyfikę europejskiego rynku pracy, niż standardy amerykańskie. Nie zrezygnowała natomiast z zachowania podziału klasy kreatywnej na trzy segmenty: superkreatywny rdzeń, kreatywnych specjalistów i bohemy.

Drugi cel pracy zorganizowany został wokół dwóch pytań problemowych: Jaki jest potencjał kreatywny polskich miast? Jak wygląda struktura klasy kreatywnej i jej koncentracja przestrzenna w polskich miastach? Potencjał klasy kreatywnej mierzony był udziałem klasy kreatywnej wśród ludności w wieku produkcyjnym. Jak wynika z przeprowadzonych przez autorkę analiz, **potencjał kreatywny polskich miast należy uznać za słaby**. Wyniki badań potencjału kreatywnego polskich miast pokazały, że powyżej 30 proc. udziału klasy kreatywnej osiągnęły 4 miasta: Warszawa (52,9 proc.), Rzeszów (34,91 proc.), Poznań (32,31 proc.), Kraków (31,18 proc.). Średnia wartość wskaźnika klasy kreatywnej dla polskich miast wyniosła 25,7 proc., a mediana 19 proc.

Autorka w rozdziale trzecim przygląda się klasie kreatywnej z różnych punktów widzenia, rozkładając ją na czynniki pierwsze, dokonując licznych operacji analitycznych i statystycznych, co niezwykle wzbogaca jej obraz. Dodatkowo, przedstawia to czytelnikowi za pomocą grafów, wykresów i map, co pozwala na przestrzenny wgląd w rozkład obecności klasy kreatywnej i jej poszczególnych warstw oraz dynamikę wzrostu. Atutem autorki są bardzo staranne wyjaśnienia, dotyczące ścieżki badawczej, zastosowanych narzędzi i operacji na danych, jak również dotyczące przyczyn ich zastosowania. Autorka ma świadomość ograniczeń przyjętej metodologii, jak i wykorzystanych do badania danych, dlatego krok po kroku wprowadza czytelnika w tajniki warsztatu metodologicznego, co umożliwia prześledzenie ścieżki badawczej i jej ewentualne powtórzenie z użyciem nowych danych lub dokonanie korekty przez innych badaczy. Podnosi to zdecydowanie wiarygodność i rzetelność przeprowadzonych analiz. Drugi z założonych celów został również osiągnięty. Czytelnik uzyskał bardzo pogłębiony obraz potencjału kreatywnego polskich miast, które częściowo można uznać za przewidywalne (np. silna pozycja Warszawy), a częściowo za zaskakujące (wysoki wskaźnik w woj. podkarpackim). Jednak poza samymi wynikami, które są niezwykle istotne dla polskiej debaty o kreatywności, najważniejszą konstatacją tej części badania jest fakt, że **procesy rozwojowe w polskich miastach opierają się na uczeniu się i transferze wiedzy, a nie wytwarzaniu własnych zasobów wiedzy i twórczych rozwiązań**. Autorka tłumaczy to

obecnością dużych międzynarodowych korporacji i instytucji o funkcjach administracyjnych, niedoszacowaniu superkreatywnego rdzenia wynikającego z zastosowanych danych (formularz Z-12 GUS), który nie uwzględnia freelancerów, osób samozatrudnionych, osób pracujących na podstawie umów cywilnoprawnych i mikroprzedsiębiorstw. Niemniej jednak wyniki analiz potencjału kreatywnego i jego rozkładu w Polsce należy uznać za ważny przyczynek do dalszych badań i poszukiwania jeszcze lepszych metod jego diagnozy.

Trzecim celem pracy było analiza wpływu kapitału kreatywnego polskich miast na ich konkurencyjność w gospodarce. Innymi słowy, autorka postanowiła poddać weryfikacji związek kapitału kreatywnego z tworzeniem przewag konkurencyjnych miast. W pracy dokonano niezbędnej modyfikacji niektórych wskaźników (*Techpole Index*, *Creativepole Index*). Z uwagi na brak możliwości jednoznacznego określenia kierunku zależności pomiędzy kapitałem kreatywnym a konkurencyjnością, autorka potraktowała je odpowiednio jako zmienną objaśniającą i zmienną objaśnianą i dokonała analizy korelacji, czyli współwystępowania (Wojnar 2016: 89). W wyniku przeprowadzonych analiz okazało się, że kapitał kreatywny rozumiany jako klasa kreatywna najsilniej koreluje ze wskaźnikami konkurencyjności polskich miast (Wojnar 2016: 131), co stanowi realizację trzeciego celu książki.

Kolejne pytanie w pracy badawczej autorki dotyczyło tego, czy polskie miasta są atrakcyjne dla przedstawicieli klasy kreatywnej? Innymi słowy, podjęto próbę identyfikacji istotnych czynników atrakcyjności przyciągających do miast klasę kreatywną. Podobnie, jak w przypadku konkurencyjności, autorka opracowała definicję atrakcyjności miasta poprzez wskazanie różnych jej aspektów i przypisanie im wskaźników. W książce czytelnik znaleźć może szczegółowy opis i uzasadnienie każdego z wymienionych wskaźników. Na szczególną uwagę zasługuje uzasadnienie dwóch z nich (*Gay Index*, *Melting Pot Index*), które zostały zmodyfikowane ze względu na odmienne warunki kulturowe. Tym razem, w badaniu, atrakcyjność została potraktowana jako zmienna niezależna, a kapitał kreatywny jako zmienna zależna. W celu wskazania istotnych statystycznie zależności została zastosowana analiza korelacji, a następnie, w celu weryfikacji zależności przyczynowo-skutkowej, zbudowany model regresji liniowej. Wyodrębniono dwie zmienne odzwierciedlające atrakcyjność polskich miast – jakość życia i ofertę czasu wolnego. Po przeprowadzeniu analizy regresji, która potwierdziła statystyczną istotność modelu liniowego, okazało się, że **znaczenie jakości życia jest prawie dwukrotnie ważniejsze w przyciąganiu klasy kreatywnej do polskich miast niż oferta czasu wolnego**, realizując tym samym czwarty cel.

Podsumowując część analizy danych zastanych należy stwierdzić, że autorka wykonała ogrom pracy koncepcyjnej i analitycznej. Autorka bardzo starannie przedstawiła przyjętą przez siebie ścieżkę badawczą, starając się dochować wierności wyjściowej koncepcji klasy kreatywnej w ujęciu R. Floridy, jednocześnie uwzględniając zgłaszane pod jej adresem zastrzeżenia oraz doświadczenie płynące z badań europejskich, które wydają się kontekstowo być bliższe Polsce, niż grunt amerykański. W wyniku tych zabiegów autorka dokonała modyfikacji zmiennych obrazujących konkurencyjność i atrakcyjność polskich miast, które wydają się właściwym rozwiązaniem. Nie mniej ważnym elementem jest samoświadomość autorki, która w wielu momentach w książce zastrzega, że na otrzymane wyniki trzeba również patrzeć przez pryzmat jakości danych, jakie zostały zastosowane w badaniu, efektu skali, czy innych czynników mogących zniekształcać obraz. Mimo, zastrzeżeń jakie można by zgłosić do doboru niektórych danych, otrzymane wyniki to bardzo ważne i potrzebne studium, dzięki któremu badacze, jak i praktycy, w tym przedstawiciele władz miejskich, mogą zweryfikować podjęte przez samorządy działania w kierunku budowania lub pozyskiwania kapitału kreatywnego. Dzięki badaniu udało wskazać się ośrodki najbardziej i najmniej kreatywne w kraju, z podziałem na grupy ośrodków pod względem liczby mieszkańców. Książka stanowi uzupełnienie luki, jaka istniała w przypadku badań nad polskim kapitałem kreatywnym, jak i poziomem rozwoju poszczególnych miast w tym kontekście. Uzyskane przez autorkę wyniki dość jednoznacznie wskazują na peryferyjne położenie Polski i jej miast, które w głównej mierze wyznacza możliwości rozwojowe. Oparcie rozwoju na grupie specjalistów, ogranicza wpływ twórców i innowatorów. Pokazuje to również specyfikę polskiej gospodarki, którą trudno nazwać innowacyjną, co wydaje się powiązane z brakiem wykorzystania potencjału kreatywnego, jak przekonuje R. Florida, tkwiącego w każdym z nas.

Karolina Messyasz
Uniwersytet Łódzki

BIBLIOGRAFIA

- Ausprug K., Gatskova K., Hinz Th. (2013), *Vorstellungen von Lohngerechtigkeit in West- und Ostdeutschland und in der Ukraine*, „WSI Mitteilungen“, nr 2.
- Bilan Y. (2013), *Rola determinantów społeczno-gospodarczych w kształtowaniu zachowań oraz decyzji migracyjnych Ukraińców: wyniki badań empirycznych*, „Przegląd Zachodniopomorski”, z. 3, vol. 2.
- Borodin Y. [i in.] (2016), *Social service management - challenges for Ukraine*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Seria Zarządzanie”, z. 2.
- Brataniec K. (2016), *Narody i ich stereotypy a wizerunek Ukraińców w świadomości zbiorowej Polaków*, „Państwo i Społeczeństwo”, nr 1.
- Bruno C. (2016), *Seeking refuge in distant Portugal*, „New Eastern Europe”, nr 2.
- Buszko A., Niesvietov O., (2011), *Idea kształtowania kultury organizacyjnej wśród przedsiębiorstw budowlanych Polski i Ukrainy*, „Humanizacja Pracy”, nr 3/4.
- Choroszeniuk O. W. (2009), *Doskonalenie zawodowe urzędników państwowych w Ukrainie: regulacje prawne*, „Edukacja”, nr 4.
- Cic S. (2015), *Profesijna diâl'nist' pracivnikiv osviti âk skladova organizacijno-pravovogo mehanizmy na teritorii Ukraini*, „Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu”, nr 8.
- Commander S., Isachenkova N., Rodionova Y. (2013), *Informal employment dynamics in Ukraine : an analytical model of informality in transition economies*, „International Labour Review”, nr 3/4.
- Croucher R. (2010), *Employee involvement in Ukrainian companies*, „The International Journal of Human Resource Management”, nr 13-15.
- Czechowska-Bieluga M., Lytvak O. (2010), *Realizacja praktyk zawodowych - doświadczenia polskie i ukraińskie*, „Praca Socjalna”, nr 5.
- Czerep A. (2012), *Współczesna koncepcja zarządzania personelem ukraińskich podmiotów gospodarczych*, [w:] Regionalne uwarunkowania rynku pracy. Red. A. Organiściak-Krzykowska, „Instytut Pracy i Spraw Socjalnych”, Warszawa.
- Derega V. (2015), *The themes of public family policy in the researches of Ukrainian scientists*, „Public Policy and Economic Development”, iss. 5.
- Drabowski A. G., Petrenko M. I. (2016) *Socjal'no-ekonomičnij rozvitok Ukraïni : vtračeni možlivosti*, „Zeszyty Naukowe - Uczelnia Warszawska im. Marii Skłodowskiej-Curie”, nr 3.
- Draus E., Trefler P. (red.) (2014), *Polska i Ukraina w dobie transformacji : współpraca transgraniczna, innowacje, edukacja i rozwój społeczno-*

- gospodarczy, „Państwowa Wyższa Szkoła Wschodnioeuropejska”, Przemyśl.
- Drozd I. (2016), *Źródło i skala finansowania pomocy społecznej w Polsce i na Ukrainie (analiza porównawcza 2008-2014)*, „Praca Socjalna”, nr 2.
- Dubrowskij I. (2013), *Polityka społeczna na Ukrainie*, [w:] Państwo socjalne w Europie : historia - rozwój – perspektywy. Red. K. Kraus, Th. Geisen, K. Piątek, „Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika”, Toruń.
- Finenko A. (2016), *Improving the mechanism of professional development in Ukraine*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze”, nr 4.
- Galaktionova I. (2015), *Demokracja partycypacyjna : szansa czy zagrożenie dla Ukrainy?*, „Wschód Europy”, nr 1.
- Gąsior M. Skowron Ł., Skowron S. (2015), *Ukrainian labour market from the perspective of Poles : stereotypes of negative experiences?*, „Modern Management Review”, nr 1.
- Gusâtins'kij M. B., Gusâtins'ka N. A. (2015), *Organizacyjno-finansowe mechanizmy rozwoju gospodarki innowacyjnej*, „Zeszyty Naukowe - Politechnika Śląska. Organizacja i Zarządzanie”, z. 83.
- Hrynenko A., Kirilyuk V. (2016), *Influence of social inequality on social cohesion in Ukraine*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zielonej Górze”, nr 4.
- Jurek K. (2016), *Tożsamość imigrantów z Białorusi i Ukrainy : wchodzenie w polskie społeczeństwo*, „Wydawnictwo KUL”, Lublin.
- Karagodina Olena, Baidarova O. (2014), *Superwizja pracy socjalnej na Ukrainie* [w:] Superwizja pracy socjalnej. Red. M. Grewiński, B. Skrzypczak, „Dom Wydawniczy Elipsa” Warszawa.
- Kazakova N. (2015), *Organizaciâ oplati pracì kerìvnikam praktiki u viših pedagogičnih navčal'nih zakladah Ukraïni v umovah ekonomičnoï krizi*, „Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu”, nr 8.
- Khodorivska K. (2015), *The influence of world trends in evolution of continous education on the practice of development of national model of adult education in Ukraine*, „Edukacja, Technika, Informatyka”, nr 1.
- Klimek D. (2015), *Funkcja ekonomiczna migracji zarobkowej z Ukrainy do Polski*, „Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej”, Łódź.
- Klimek D. (2016), *Znaczenie migracji zarobkowej z Ukrainy dla gospodarki, przedsiębiorców i rynku pracy w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula”, z. 2.
- Koroteyeyva A. (2016), *Rynek truda v Ukraine i meždunarodnaâ mobil'nost' studentov*, „Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula”, z. 2.

- Kurashkevych O. (2015), *Problemy absolwentów uczelni wyższych na rynku pracy na Ukrainie*, [w:] Edukacja a rynek pracy : student a praca. Red. S. Kowalski, A. Schulz, „Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej”, Płock.
- Lendel M., Buła S. (2015), *Samorząd lokalny na Ukrainie : forma, która nie stała się treścią*, „Politeja”, nr 2.
- Leśniak M. (2016), *Wizerunek Polski i Polaków w oczach studentów ukraińskich : Ukraińcy w oczach studentów polskich*, „Państwo i Społeczeństwo”, nr 1.
- Lewandowska A., Inglot-Brzęk E. (2015), *European integration of Ukraine : the perspective of Ukrainians and Poles*, „Barometr Regionalny”, nr 3.
- Lewicka O. (2010), *Analiza porównawcza kadry medycznej w systemie ochrony zdrowia na Ukrainie i w Polsce*, „Ekonomista”, nr 6.
- Mazak A., Revtuk E., Zelinska O. (2013), *Human resource management in Ukraine's public administration amid the financial crisis : (case study of Ivano-Frankivsk region)*, „Administracja”, nr 4.
- Merezhko A. (2010), *Służba publiczna (cywilna) na Ukrainie* [w:] Prawne i aksjologiczne aspekty służby publicznej. Red. K. Miaskowska-Daszkiewicz, M. Mazuryk, „Idealit”, Lublin ; Warszawa.
- Nyczkało N. G. (2009), *Sytuacja na ukraińskim rynku pracy a kształcenie zawodowe*, „Edukacja Ustawiczna Dorosłych”, nr 3.
- Oleksiuk A. (2014), *Uwarunkowania rozwoju innowacji na Ukrainie*, „Optimum - Studia Ekonomiczne”, nr 2.
- Olifirov O., Khmil V., Vasiukova N. (2015), *Integration of gender training into existing pre-deployment training programmes in Ukraine*, „Zeszyty Naukowe - Akademia Obrony Narodowej”, nr 3,
- Osaulenko O. (2016), *Quality of life and poverty in Ukraine : preliminary assessment based on the subjective well-being indicators*, „Statistics in Transition”, nr 2.
- Ostoj I. (2015), *Plan reform gospodarczych na Ukrainie na lata 2015-2018 a bezrobocie i materialne zabezpieczenie osób bezrobotnych*, „Studia Ekonomiczne. Ekonomia”, nr 2.
- Palonna T., Goryana I., Vasilchenko L. (2016), *New personnel technologies usage in the family business management*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Seria Zarządzanie”, z. 1.
- Panchenko Y., Kiriakova M. (2016), *Practices of corporate social responsibility in Ukraine*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, z. 4.
- Pankiv O. (2012), *Stanowienie polityki społecznej na Ukrainie po 1991 roku*, [w:] Wybrane aspekty międzynarodowej polityki społecznej - pomoc społeczna i aktywna integracja. Red. M. Grewiński, J. Krzyszkowski, „Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej”, Warszawa.

- Pavlikha N., Kytsyuk I., Uniga O. (2016), *Podstawowe tendencje rozwoju rynku pracy i zatrudnienia ludności na Ukrainie w świetle nowej ekonomii instytucjonalnej*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne”, nr 3.
- Peszynkova L. (2012), *Problemy odtworzenia kapitału ludzkiego na przykładzie miasta Drohobycza (Ukraina)*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, z. 27.
- Piotrowski M. (2015), *Ukraińcy na rynku pracy w Polsce - komplementarni czy substytucyjni?* „Edukacja Ekonomistów i Menedżerów”, nr 1.
- Polishchuk R. (2015), *Tożsamość polityczna w warunkach transformacji społeczeństwa ukraińskiego*, „Studium Europy Środkowej i Wschodniej”, nr 4.
- Popadynets N., Krupin V., Shults S. (2015), *Influence of state structural policy upon the development of economy : theoretical approach based on Ukrainian experience*, „Zeszyty Naukowe - Politechnika Koszalińska. Wydział Nauk Ekonomicznych”, nr 19.
- Potapenko K. (2016), *Wpływ imigrantów z Ukrainy na stan rynku pracy w Polsce* [w:] *Rynek pracy w Polsce - szanse i zagrożenia*. Red. K. Pujer, „Exante”, Wrocław.
- Renkas J. (2014), *Produktywność pracy i wolnorynkowy kurs walutowy a rozwój ekonomiczny Ukrainy*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, z. 38.
- Renkas J. (2015), *Produktywność pracy jako miernik rozwoju ekonomicznego Ukrainy i Białorusi*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, z. 43.
- Round J., Williams C. C, Rodgers P. (2008), *Corruption in the post-Soviet workplace: the experiences of recent graduates in contemporary Ukraine*, „Work, Employment and Society”, nr 1.
- Ryabokon I. (2016), *Gender inequality and the quality of work life in Ukraine*, „Zeszyty Naukowe Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego w Zieleniej Górze”, nr 4.
- Rybchak V., Barabash L. (2015), *Personal income tax from economic activity in Ukraine : some key issues and ways of solution*, „Studia Ekonomiczne i Regionalne”, iss. 4.
- Samoraj-Charitonow B. (2010), *Ukraińki pracujące w Polsce jako pomoc domowa - przykład wykluczenia społecznego?* [w:] *Ubóstwo i wykluczenie społeczne - perspektywa poznawcza*. Red. R. Szarfenberg, C. Żołędowski, M. Theiss], „Dom Wydawniczy Elipsa”, Warszawa.
- Samoraj-Charitonow B. (2015), *Doświadczenia w zatrudnianiu migrantek z Ukrainy do opieki - perspektywa seniorów*, [w:] *Niewidzialna siła robocza : migranci w usługach opiekuńczych nad osobami starszymi*. Red. P. Sobiesiak-Penszko, „Fundacja Instytut Spraw Publicznych”, Warszawa.

- Shkoda T. (2014), *Human capital management policy features of air transport enterprises in Poland and Ukraine*, „Edukacja Ekonomistów i Menedżerów”, nr 3.
- Shorobura I., Dolynska O. (2015), *Employment of a population: redistribution of human potential under the influence of European integration processes*, „Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu”, nr 8.
- Shvindina H. (2016), *The depopulation in Ukraine: trapped in mortality crisis*, „Forum Scientiae Oeconomia”, nr 1.
- Skalych Z., Kornychuk A. (2015), *Narodziny homo europaeus : analiza wybranych praktyk partycypacji społecznej obywateli Ukrainy w Polsce*, „Trzeci Sektor”, nr 2.
- Stemplewski L. (2011), *Wpływ otoczenia ekonomicznego na efektywność systemów motywacyjnych w przedsiębiorstwach*, „Dom Wydawniczy Elipsa”, Warszawa.
- Szlosek F. (2008), *Doświadczenia ukraińskie i przykłady dobrych praktyk w doskonaleniu kompetencji pedagogów pracy*, „Pedagogika Pracy”, nr 53.
- Szpakowska J. (2016), *Atrakcyjność polskiego rynku pracy dla obywateli Ukrainy - przyczyny, mechanizmy, konsekwencje migracji zarobkowych*, „Optimum - Studia Ekonomiczne”, nr 2.
- Ustinova N. (2013), *Uwarunkowania aktywności społecznej kobiet w Polsce i na Ukrainie*, Praca Socjalna”, nr 6.
- Varga M. (2013), *Refocusing studies of post-communist trade unions*, „European Journal of Industrial Relations”, nr 2.
- Varga M. (2013), *Strategies of disruption : factory unions facing asset-strippers in post-communist Romania and Ukraine*, „Industrial and Labor Relations Review”, nr 5.
- Wegenschimmel P. (2016), *Strategie eksternalizacji ryzyka w zatrudnianiu pracowników migrujących z Ukrainy*, „Polityka Społeczna”, nr 5/6.
- Wierzejska J., Karpenko O. (2015), *Wizja kariery zawodowej młodzieży polskiej i ukraińskiej kończącej studia pedagogiczne*, „Oficyna Wydawnicza Impuls”, Kraków.
- Wojnałowicz A. W., Capko W. (2010), *Ocena ryzyka zawodowego w branżach rolniczych Ukrainy* [w:] *Ocena ryzyka zawodowego w rolnictwie*. Red. A. Buczaj, L. Solecki, „Instytut Medycyny Wsi”, Lublin.
- Woźniak M. G. (2016), *Rozwój społeczno-ekonomiczny Ukrainy w warunkach współczesnych zagrożeń globalnych*, „Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy”, z. 2.
- Yelejko V., Trut O. (2016), *Prospects and problems of the implementation of performance management by Ukrainian managers*, „Ekonomika I Organizacja Przedsiębiorstwa”, nr 4/

Zdanevič L. V. (2015), *Upravlins'ka kompetentnist' kerivnika sodo uspishnogo rozvitku osvithoi galuzi regionu*, „Studia Zarządzania i Finansów Wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu”, nr 9.

Opracowała Ewa Wyglądała

WARUNKI ZAKUPU I PRENUMERATY PISMA

„Humanizację Pracy” zaprenumerować można wyłącznie u wydawcy. Zamówień i wpłat należy dokonywać poprzez Wydawnictwo Uczelni:

Wydawnictwo Naukowe „NOVUM” sp. z o. o.
ul. Wyszogrodzka 22a
09-402 PŁOCK
tel. 024 (prefix) 364 94 94
fax 024 (prefix) 364 94 95

Wpłat należy dokonać na konto:
MultiBank 44 1140 2017 0000 4802 1291 2204

Prenumerata roczna na 2016 r. wynosi w kraju 120 zł.
Prenumerata półroczna na 2016 r. wynosi: w kraju 60 zł.

Prenumeratę zagraniczną (90\$ + porto) przyjmuje:

CHZ „Ars Polona” S.A.
ul. Obrońców 25
03-933 WARSZAWA

Wszelkie informacje związane z prenumeratą i zakupem pojedynczych numerów „Humanizacji Pracy” uzyskać można w Wydawnictwie Naukowym „NOVUM” sp. z o. o.

ZAPROSZENIE DO NADSYŁANIA MATERIAŁÓW DO PUBLIKACJI

Problemy dotyczące szeroko rozumianych zagadnień pracy, jej miejsca w systemach wartości i strategiach życiowych jednostek będą nadal, zgodnie z kilkudziesięcioletnią tradycją „Humanizacji Pracy”, wiodącym tematem pisma. Pragniemy podejmować te różnorodne wątki pracy w ujęciu: globalnym i lokalnym, makrospołecznym i indywidualnym, które mieszczą się w humanistycznej, aksjologicznej perspektywie. Praca ludzka ma rozmaite wymiary: organizacyjny, techniczny, technologiczny, psychologiczny i społeczny. Nas interesuje przede wszystkim ten wymiar, w centrum którego znajduje się jednostka. Zmieniający się kontekst życia społecznego, gospodarczego i politycznego, zarówno w Polsce jak i na świecie, generuje cały szereg problemów, sytuacji i trudnych rozstrzygnięć, odnoszących się również do pracy, jej form organizacyjnych, zatrudnienia czy samej treści pracy. Stąd też wśród zagadnień, wokół których chcielibyśmy się skoncentrować znajdują się m.in. zagadnienia dotyczące:

- zmiany treści, form pracy i zatrudnienia w perspektywie społeczeństwa informacyjnego,
- procesów integracyjnych w Europie, poprzez nabywanie wielokulturowych kompetencji działania w sytuacji pracy,
- różnicującego się stosunku jednostki do pracy i ról zawodowych,
- relacji pracodawca – pracownik,
- zmiany wymagań kwalifikacyjnych,
- miejsca pracy w systemach wartości jednostki,
- powstawania i rozwiązywania konfliktów w sytuacji pracy,
- tworzenia i aplikowania programów humanizujących stosunki pracy i poprawiających jakość pracy,
- ideologii zawodowych i etyki pracy,
- roli związków zawodowych we współczesnych stosunkach pracy,
- roli marketingu komunikacyjnego (w tym public relations) w stosunkach pracy.

Mamy nadzieję, iż wymienione, wiodące grupy zagadnień znajdą zainteresowanie wśród przedstawicieli nauki, praktyków i organizatorów pracy zespołowej, działaczy związkowych, studentów oraz wszystkich tych, dla których problematyka pracy jest interesująca. Zapraszamy zatem do współpracy i zgłaszania do publikacji artykułów, komunikatów, doniesień, informacji, interesujących case studies i recenzji. Zaproszenie kierujemy zarówno do naszych stałych współpracowników, jak i tych wszystkich, którzy zechcą tworzyć wizerunek „Humanizacji Pracy” jako pisma, które problem humanistycznego sensu pracy ludzkiej uznaje za podstawowy.

Kolegium Redakcyjne

Zgłaszane teksty nie powinny być dłuższe niż 15 stron maszynopisu i przekazywane redakcji w jednym egzemplarzu wraz z załączoną płytą CD lub e-mailem na adres: humanizacja@wlochkowic.pl. Tekst winien być przygotowany w programie Microsoft Word i w wersjach kolejnych, zawierać abstrakt i słowa kluczowe w języku polskim i angielskim oraz streszczenia w języku polskim (będzie zamieszczone na stronie internetowej czasopisma) i angielskim wraz z tytułami, przypisy w formie skróconej. Redakcja zastrzega sobie prawo dokonywania skrótów w złożonych tekstach. Tekstów nie zamówionych Redakcja nie zwraca ich autorom.